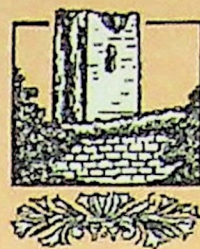

Péter I. Zoltán

A NAGYVÁRADI VÁR ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETE

Partiumi füzetek

78

Péter I. Zoltán
A NAGYVÁRADI VÁR ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETE

Péter I. Zoltán

A NAGYVÁRADI VÁR ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETE

Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság

Varadinum Script Kiadó
Nagyvárad, 2014

A sorozatot szerkeszti:
DUKRÉT GÉZA

Szöveggondozás:
MIHÁLKA MAGDOLNA

Fényképek:
PÉTER I. ZOLTÁN,
DUKRÉT GÉZA

Fedőlapon: a vártemplom az Aranyos-bástya irányából.
Hátlapon: lépcső a belső vár emeletére, a Csonka-bástya déli füle,
a falba beépített kövek a Bethlen- és a Királyfia-bástya között.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
ZOLTÁN, PÉTER I
A Nagyváradi vár építészettörténete / Péter I. Zoltán. - Oradea:
Varadinum Script, 2014
Bibliogr.
ISBN 978-606-8307-53-4
71:72(498 Oradea)

Készült

Megyei Tanács

a Bihar Megyei Tanács,
az RMDSZ Bihar Megyei Szervezete
és a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság
támogatásával.

Készült a nagyváradi LITERA PRINT nyomdában.
Tel.: 0732-115.445; e-mail: literaprint@gmail.com

A ROMÁN KORI VÁR

A váradi prépostság és püspökség megalapítása

A mai Nagyvárad kezdeteiről kevés megbízható adattal rendelkezünk. A település kialakulásának körülményei homályba vesznek, ráadásul az erre vonatkozó legfontosabb dokumentumok a tatárjárás idején elpusztultak. A kevés történeti forrás miatt a város kezdeteinek megértéséhez gyakran a legendákra, mondákra és hagyományokra kell szorítkoznunk.¹ Ide sorolható Kálti Márk 1360 körüli *Képes Króniká*-ja (*Chronicon pictum Vindobonensae*), amelyben az olvasható, hogy: I. László: „*Bihar vármegyében a Körös folyó mellett vadászat közben talált egy helyet, ahol angyali intelemre elhatározta, hogy monostort épít Szűz Mária tiszteletére: ezt a helyet Váradnak nevezte.*”² Egy jó évszázad elteltével Thuróczy János *A magyarok krónikája* (*Chronica Hungarorum*) című munkájában átvette a Kálti Márk által közölt információkat.³ Ebben többek között az olvasható, hogy Szent László

¹ Fleisz 2011. 10. p.

² Pivárcsi 2002. 33–34. p. – Kálti Márk (14. század): Előbb udvari pap, királynéi káplán, majd fehérvári őrkanonok volt, és a történészek egy része neki tulajdonítja az 1538-ban keletkezett úgynevezett *Bécsi Képes Krónika* szerzőségét. (Pivárcsi 2002. i. m. 209. p.)

³ Borcea-Gorun 1995. 83. p. – Thuróczy János (kb. 1435–1490) Báthory István ítélőmestere, majd országbíró volt egy ideig. A világi történetírók egyik első alakja, aki az akkori köznemesség történelemfelfogását tette magáévá. A magyarok krónikája című művének megírásához régi krónikák és oklevelek szövegeit is felhasználta. Rogerius *Carmen Miserabiles*-e az ő művének függelékeként maradt fenn. (Pivárcsi 2002. i. m. 214. p.)

a monostor számára alkalmas helyet a Körösnek egy szigetén, nevezetesen ott találta meg, ahol a délről jövő Hévjó (a mai Pece) meleg vize szakadt a Sebes-Körösbe.⁴ Thuróczy krónikája 1488-ban jelent meg nyomtatásban.

Bunyitay Vince monumentális munkájának első kötetében, a *Batthyány-kódex*ben található váradi káptalannak 1374 körüli *Chartularium*át idézte: „Mindenek előtt illik tudni, hogy a mi váradi egyházunk alapítója Szent László néhai magyar király; alapítá pedig és szentelé azt a boldogságos Szűz-Mária tiszteletére, egy prépostot s ezenkívül huszonnégy kanonokot helyezvén abba; később püspöki egyházzá emelé és sokféle birtokok, jogok s kiváltságokkal gazdagítá.”⁵ A tudós főpap a fenti idézettel azt akarta bizonyítani, hogy a váradi katolikus püspökséget I. (Szent) László alapította. Mert mint írta: „Ki alapította e püspökséget? Azt legjobban tudhatta a káptalan, tudnia kellett, mert az egyház hálás volt mindig: alapítóinak, jótevőinek emlékét megáldotta, megünnepelte minden évben nemzedékről-nemzedékre.”⁶

Közel száz évvel korábban ugyanezt vallotta Gánóczy Antal váradi kanonok is, szemben Pray György jezsuita szerzetes,

⁴ Bunyitay 1883. 1. köt. 29. p. – „inter fluvium Kewres, in venetione sua, invenit locum, ubi angelico admonti proposuit construere monasterium.” (*Thuroczy Chronica*. II. 59. fejezet.)

⁵ Bunyitay 1883. 1. köt. 36–37. p. – Bunyitay Vince szerint a *Batthyány-kódex*ben közölt, a 14. század második felében készült Statútumok csak Batthyánytól nyerték ezt a címet, de tulajdonképpen a váradi káptalan *Chartularium*áról van szó, amely történelmileg hitelesebbnek tekinthető. A középkorban szokás volt, hogy káptalanok, konventek és más egyházi testületek megbízták egyik társukat, kit arra legalkalmasabbnak tartottak, hogy okleveleket, becsesebb emlékeiket egy könyvbe gyűjtse össze. Az ilyen gyűjteményt azután közösen megbírálták, hitelesítették s nemzedékről nemzedékre híven őrizték a késő utódok tájékoztatására. (Bunyitay 1883. 1. köt. 7. p.) Az Imre olvasókanonok által összeállított *Chartularium* írását 1374-ben zárták, ugyanis a püspökök névsorában még megemlítették Domokos püspök halálának dátumát (1374. október 31.), de utódjáról, Benedekről nincs szó. Egy későbbi betoldott fejezetben a püspökök névsorát Thurzó Zsigmond 1506. évi beiktatásáig folytatták. (Bunyitay 1883. 1. köt. 11. p.)

⁶ Bunyitay 1883. 1. köt. 16. p. – A püspöki tanács tagjait egyenként kanonokoknak nevezik, testületüket pedig káptalannak. A káptalan tagjai között bizonyos rendfokozat uralkodott. Tulajdonképpen főnökük a püspök volt, akitől a kineve-

történetíróval, aki Szent Istvánnak tulajdonította a váradi püspökség alapítását.⁷

A történészek egy része – Pray Györgyhez hasonlóan – azt vallotta, hogy először Szent István alapított püspökséget Biharon, amelyet Szent László csak áthelyezett Váradra. A bihari püspökség felállítását – Almási Tibor szerint – a történészek többsége I. (Szent) István király uralkodásának második felére datálja, noha van olyan vélemény is, amely szerint az alapítás lehetséges legkésőbbi időpontja 1050 tájára tehető. A püspöki székhely Váradra tétele feltehetően 1091 után történt, azt követően, hogy a Kapolcs vezette kunok feldúlták Bihart. Az áthelyezéskor I. László a korábban Váradon általa létesített, 24 kanonokból álló Szűz Mária-prépostságot emelte püspöki egyházzá.⁸ Ezt vallja Györffy György is, aki szerint: „Azon a helyen, ahol a Sebes-Körös a hegyek közül az Alföld síkságára ér, a XI. században kisebb méretű földvár (Várad) állott. Itt alapította meg I. (Szent) László király a 24 kanonokból álló káptalant, egyházat építtetett számára Szűz Mária tiszteletére, végül ide helyezte Bihar városából a bihari püspökséget.”⁹

És bár e két felfogás hívei kellő dokumentumok hiányában a mai napig sem tudták igazukat egyértelműen bizonyítani, az vitathatatlan, hogy Szent László Váradon először egy káptalant (prépostságot) alapított, s csak utána püspökséget, vagy esetleg áthelyezte a bihari püspökséget. Az alapításnak ezt a sorrendjét

zésüket nyerték, és akinek tiszteletet és engedelmességet is esküdtek, de volt egy testületi elöljárójuk is: a prépost. A prépostot a sorban az olvasó-, az éneklő-, az őrkanonok követte, utánuk jött a dékán, az egyházmegye kerületeinek főesperesei, s végül az egyszerű kanonokok. (Bunyitay 1. köt. 1883. i. m. 127-129. p.)

Bunyitay Vince (1837–1915) egyháztörténész, az MTA levelező tagja. 1860-ban szentelték pappá, 1871-től püspöki könyvtárnok, 1893-tól kanonok, 1897-től apát, 1907-től őrkanonok, 1915-ben címzetes püspök. Legfontosabb műve a háromkötetes *A váradi püspökség története*.

⁷ Bunyitay 1883. 1. köt. 3. p.

⁸ Kristó 1994. 712. p.

⁹ Kristó 1994. 684. p.

megerősíti a *Chartularium*nak az a megjegyzése, miszerint a monostor káptalani területen épült.¹⁰

Az előbbieket ismeretében joggal kérdezhető: mikor alapította Szent László a váradi prépostságot, majd a püspökséget? Mint láttuk, a püspökség Biharról való áthelyezésének hívei 1091 utánra datálták ezt az eseményt. A 21. század elején egy nagyváradi történész szerint az áthelyezés 1091–1093 között történt.¹¹

A váradi prépostság (káptalan) alapításának lehetséges legkorábbi időpontját Bunyitay Vince 1083-ra tette, I. István király és fia, Imre herceg szentté avatásának évére, ugyanis a *Chartularium*ban az olvasható, hogy a székesegyházban Szent István király és Szent Imre herceg oltárait az alapítás alkalmával emelték.¹² Első királyunknak és fiának oltárt pedig csak a szentté avatásukat követően emelhettek, azaz 1083-tól.

A püspökség megalapítási éveként Balogh Jolán 1092-t valószínűsíti, ugyanis azon év májusában a Váradtól 120 kilométerre levő Szabolcsban zsinatot tartottak Szent László jelenlétében, nyilván a Tiszántúlt érintő kérdésekben.¹³ A nagyváradi hagyomány is 1092-t tartja a katolikus püspökség alapítási évének. 1942-ben is a püspökség megalapítása 850. évfordulójának szentelték a Szent László-napi ünnepséget. 1992-ben az első Festum Varadinum keretében is többek között a Váradi Katolikus Püspökség, illetve a város alapításának 900. évfor-

¹⁰ Bunyitay 1883. 1. köt. 41. p.; Balogh 1982. 2. köt. 24. p.

¹¹ Fleisz 2011. 15. p.

¹² Bunyitay 1883. 1. köt. 34–35. p.; – „altare sancti Stephani regis et altare sancti Emerici ducis sunt institute tempore foundationis Ecclesiae nostre.” (*Batthyány-kódex*, 40. p.)

¹³ Balogh 1982. 2. köt. 23. p. – Balogh Jolán (1900–1988) művészettörténész, a művészettörténeti tudományok doktora (1955). A Pázmány Péter Tudományegyetemen régészet és művészettörténet szakon szerez diplomát és bölcsészdoktorátust (1923). Reneszánsz művészettel, középkori magyar és külföldi szobrászattal és erdélyi művészettel foglalkozott. (*Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990.*)

dulóját ünnepelték meg, bár a város alapításáról ez ideig hiteles dokumentum nem ismeretes.

Az európai hagyományok szerint a káptalan alapítását követnie kellett a város kialakulásának is, ugyanis püspökséget általában nem telepítettek lakatlan területre.¹⁴ Ezek szerint Várad kialakulását a káptalan megalapításának legkorábbi dátumához, 1083-hoz kell kötnünk, vagy az elkövetkező évekre kell tennünk.

Karácsonyi János ellenben a váradi egyház alapkövének letételét 1082-re teszi, amikor László ellen összeesküvést szöttek, de szerencsére megszabadult. Fleisz János a város kezdeteit úgyszintén 1082-től számítja. A várostörténész kijelentése igazolásaként megállapítja: *„Az utóbbi időben inkább elterjedt az a nézet, amely a város kezdeteit a püspökség áthelyezésével azonosította, viszont egyet kell értenünk többek között Karácsonyi fenti véleményével, amelyet mások mellett Jakó Zsigmond is osztott, és amely a település kezdeteit a monostor megalapításához köti, hiszen például létezik több olyan város is, ahol püspökség nem volt, csak társaskáptalan (Arad vagy Nagyszeben), s mégis jelentős városokká emelkedtek.”*¹⁵

Várad első említése az írott dokumentumokban nehezen követhető nyomon – állapította meg Fleisz János. A település első említése 1091–1093 közötti időkből származik, de ezt nem tartják hitelesnek. Az ellenben tény, hogy eredeti és hiteles levelekben Szent László Váradot tizennégy alkalommal is említi.¹⁶

Létezik 1113-ból a zólyomi Benedek-rendi apátság egyik oklevele, ahol az első birtokösszeírás hitelességét bizonyító személyek között felsorolják Syxtus váradi püspököt is, mint

¹⁴ Péter 2005. 8. p.

¹⁵ Fleisz 2011, 14. p. – Karácsonyi János (1858–1929) történész, nagyváradi kanonok. A római katolikus teológiát Budapesten végezte. 1882-ben szentelték pappá. Az MTA levelező (1896), majd rendes tagja (1904). 1905-től nagyváradi kanonok, 1923-tól címzetes püspök és káptalani nagyprépost. Tudásban, módszerben és termékenységben nemzedékének egyik kiemelkedő történetírója.

¹⁶ Fleisz 2011. 11. p.

„Syxtus Varadiensis”.¹⁷ Az igazsághoz tartozik az is, hogy ugyanennek a zólyomi apátságnak a Könyves Kálmán király által 1111-ben adományozott oklevelében Syxtus még bihari, azaz „Bichariensis” püspökként szerepel. Mindez azonban – Bunyitay Vince állítása szerint – nem zárja ki azt, hogy a váradi püspökről írtak, mert szerinte a bihari püspök elnevezést ekkor még gyűjtő értelemben használhatták, mint az erdélyi püspök esetében.¹⁸

A település városként való első említése a jelenlegi ismereteink szerint 1235-ből való, mint civitate Waradino, bár nem bizonyos hogy ekkor még városról írtak, hiszen a civitas eredetileg várat jelentett. Egyéb későbbi említések: 1241: Quomodo Tartari Waradiensem civitatem expugnaverunt; 1304: populi de civitate Waradiensis; 1320: civitas et diocesis Varadiensis; 1374: civitas Waradiensis.¹⁹

Azt mindenképpen hangsúlyozni kell, ha egy település szerepel egy írott dokumentumban az csupán azt bizonyítja, hogy az ekkor már létezett. De mindez nem zárja ki azt, hogy ne létezett volna előbb is, ha azt közvetett bizonyítékokkal, egyéb dokumentumokkal igazolni lehet.

A vár kezdetei

A leírások szerint a 11. században már létezett a Sebes-Körös és a Pece-patak közti áradmányos völgy szigetén egy 160 méter átmérőjű, mintegy 600 méter területű, kör alakú földvár, előbb fa-, majd kőfallal.²⁰

Györffy György szerint is: *„Azon a helyen, ahol a Sebes-Körös a hegyek közül az Alföld síkságára ér, a 11. században kisebb méretű*

¹⁷ Borcea-Gorun 1995. 85. p.; Fleisz 2011, 11. p.

¹⁸ Marta 2013. 36. p.; Bunyitay 1883. 1. köt. 4. p.

¹⁹ Borcea-Gorun 1995. 93. p.; Bunyitay 1886. 31. p.; Györffy 1963. 682–684. p.

²⁰ Kristó 1994. 480. p.

*földvár (vár) állott. Itt alapította meg I. (Szent) László király a 24 kanonokból álló káptalant, egyházat építtetett számára Szűz Mária tiszteletére...*²¹ De hogy mióta állt itt a földvár, arra nem ad választ a történész. Györffy egyik korábbi tanulmányában a Fajsz fejedelem 948 körüli szállásrendjét ábrázoló térképen várként jelezte Váradot.²²

Gyalókey Jenő már pontosított, bár nem tudni, hogy mire alapozta kijelentését: *„Mint a 11. században épült magyar várak legnagyobb része, kezdetben a váradi vár is úgynevezett »templomvár« volt, vagyis csupán a székesegyház és a hozzá tartozó épületek védelmére épült. [...] Közepét a Szent László alapította székesegyház foglalta el. A székesegyházat körülfogó középkori erősség nagyon kicsiny volt, mert körfalai mindössze 580-600 méter kerületű szabálytalan hétszöget foglaltak körül, mégpedig olyanformán, hogy a déli homlokzat felét a püspöki lak alkotta, amely tehát külső oldalával közvetlenül a védővonalba illeszkedett. Ennélfogva igen szilárd, várkastélyszerű épületnek kellett lennie.*²³ Gyalókey leírásában vélhetően a már későbbi, a gótika korában létező várat jelenítette meg, mert mint majd látni fogjuk, a román kori püspöki lak – kezdetben monostor – helye ismeretlen, nem bizonyított, hogy az a vár déli homlokzatán volt, mint majd a gótikus és azt követően reneszánsz püspöki palota.

²¹ Györffy 1987. 1. köt. 684. p. – Györffy György (1917–2000) Széchenyi-díjas történész, az MTA tagja. 1935–1939 között a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen folytat tanulmányokat. A történelemtudományok doktora (1940). Györffy György munkái a magyar őstörténettel, a honfoglalás időszakával, az Árpád-korral, régi személy- és helyneveinkkel, összehasonlító keletkutatással, forrásismerettel és -olvasással, történeti topográfiával foglalkoznak.

²² Györffy 1970. 206. p, 4. kép.; Balogh 1982. 2. köt. 22. p.

²³ Gyalókey 1933. 84. p. – Gyalókey Jenő (1874–1945) katonatiszt, hadtörténész, az MTA rendes tagja, a két világháború közötti korszak kiemelkedő jelentőségű hadtörténésze volt. A 15–19. század magyar hadtörténelem számos kérdésével foglalkozott, így szűkebb pátriája, Bihar vármegye hadtörténelmi eseményeivel is, s azon belül Várad 1660. évi török ostromával. 1926-ban ezredessé léptették elő, egy év múlva nyugdíjba vonult, de továbbra is szerkesztette a *Hadtörténelmi Közlemények* folyóiratot, és tanulmányokat, könyveket jelentetett meg.

A 1990-es évek várbeli ásatásainak eredményeire alapozva Adrian A. Rusu is úgy vélte, hogy a váradi erődítmény a 11. század végén már használatban volt. A több helyen is végzett feltárások során megállapította: a középkori földrétegződés természetes talajtól indul, ami kizárja azt, hogy már az ezt megelőző korokban lakott lett volna a vár helye, illetve létezett volna itt egy, ezt megelőző védelmi rendszer, ahogy azt Balogh Jolán is állította.²⁴

Ugyancsak Rusu szerint, a vár területe környezetéhez képest egy három-négy méteres magaslaton helyezkedett el, amely a mocsaras környezettel együtt magában is akadályt jelentett. Az eredeti védelmi gyűrű földből épült – meglehet, hogy csak részlegesen –, amelyet faszerkezettel is megerősítettek. A 11-12. században kettős falú, középen döngölt agyagos földdel megtöltött palánkkerítés volt gyakrabban használatos. A korai Árpád-kor várainál 25 esetben találtak ilyen megoldást. A 2001. évi ásatás során a külső várudvar északnyugati részén igen jó állapotban tárták fel a 12. századból való hasonló szerkezetű palánk egy részét.²⁵

A várat körülölelő védővezetről Rogerius is megemlékezett a tatárok 1241. évi ostromát megörökítő *Siralmas* énekében: „*És a várat, amely az egyik oldalon le volt rombolva, széles fallal kijavítottuk, hogy ha a várost nem tudnánk megvédelmezni, itt találhassunk menedéket. [...] A vár nagy árkokkal és a falakon fatornyokkal volt megerősítve.*”²⁶

²⁴ Rusu 2002. vol. I. 20-24. p.

²⁵ Rusu 2002. vol. I. 24-25. p. – A kutatóárokban néhány megszenszedett oszlopból, gondosan megmunkált gerendából és összekötő cölöpökből álló palánkmaradványt találtak. Hasonlóra a vár északi, illetve keleti részén is akadtak. (Péter I. Zoltán: *Vallott a várban a régészeti kutatóárok* In: *Bihari Napló*, 2001. október 20-21., illetve BN. 2001. december 1-2.)

²⁶ Rogerius 1987. 170-171. p. – Rogerius 1241 és 1243 között volt váradi kanonok, és a *Siralmas ének* című művében személyes tapasztalatai alapján írta meg a tatárjárás történetét. A mű eredeti szövege nem maradt fenn, első ismert kiadása 1488-ból való. (PivárCSI 2002. i. m. 212. p.)

A Rogerius kanonok által írottak alapján Adrian A. Rusu úgy vélte, hogy a krónikás a latin szövegben az új falat „muros novus”-nak nevezte, így semmi kétség afelől, hogy csak kőfalról beszélhetett, hisz itáliai származású lévén, jól ismerhette ennek a kifejezésnek az értelmét. Ha csak mint erődítést – munitio – említette volna az új falat, az tágabb értelemben akár kettős falú, földel töltött palánk is lehetett volna. Rogerius leírása szerint tehát a 13. század ötödik évtizedében részben már kőfallal védték a váradi várat, ahol a legjobban ki volt téve a tatárok támadásának – állapította meg Rusu.²⁷

A tatárok – a valóságban mongol seregek – 1241-ben törtek Váradra. I. Benedek püspök bandériuma élén megütközött egy kisebb csapatukkal. Előbb győzött, majd vereséget szenvedve visszavonult Váradra. Magához vette Szent László ereklyéit, és a kanonokok többségével elhagyta a várost, de sokan – így Rogerius kanonok is – helyben maradtak. Rogerius az erdőbe menekült, miközben a tatárok *„hirtelen elfoglalták és nagyrészt felégették a várost, a vár falain kívül semmit sem hagytak meg, és a zsákmány összeszedése után mind a férfiakat, mind a nőket, közrendűeket és főrangúakat egyaránt leöldösték az utcákon, házakban és mezőkön. Nem kegyelmeztek sem nemnek, sem életkornak. Ezeknek végrehajtása után hirtelen visszavonultak innen és visszavonulásukban mindent összeszedtek, és a vártól számítva az ötödik mérföldkőnél telepedtek le, és sok napon keresztül egyáltalán nem jöttek a várhoz, úgyhogy a várbeliek azt gondolták, hogy a vár erős volta miatt elvonultak. Mert az nagy árkokkal és a falakon fatornyokkal volt megerősítve, és sok páncélos vitéz volt benne, és valahányszor a tatárok szemlét tartva odajöttek, a magyar vitézek gyors vágtában üldözni igyekeztek őket. És mivel a tatárok több napig egyáltalán nem jöttek el a várhoz, és mivel mindenki azt hitte, hogy egészen elvonultak, a vitézek (és mások is, akik a várban voltak) bátorságot merítve azok elvonulásából, kimentek a várból, és a váron kívül eső házakban kezdtek lakni, és így hajnalban a tatárok, akikről*

²⁷ Rusu 2002. vol I. 25. p.

nem tudhatták, hogy hol vannak, megrohanták őket, és nagy részüket, akik nem tudtak bemenekülni a várba, leöldösték, és tüstént körülvéve a várat, hét ostromgépet állítottak fel az új fallal szemben, és éjjelnappal, megállás nélkül hajigálták a köveket mindaddig, amíg az új fal teljesen le nem omlott. A tornyokat és a falakat szétrombolták, majd rohamra mentek, a várat erőszakkal elfoglalták...”²⁸ Sokan, főleg asszonyok, leányok, gyermekek a várbeli székesegyházba menekültek. Mivel a tatárok nem tudtak könnyen behatolni a székesegyházba, felgyújtották az épületet, és aki oda menekült, az mind elpusztult a tűzben, a kintieket pedig lemészárolták. „Ezután felforgatták a szentek sírjait, és bűnös lábukkal széttaposták az ereklyéket, a füstölőket, kereszteket, aranykelyheket és -edényeket és az oltár szolgálatára rendelt egyéb eszközöket darabokra törték.”²⁹ Miután mindent feldúltak, elvonultak a városból. Ekkor, akik elrejtőztek, azt hitték, hogy elmúlt a veszély, és előjöttek a rejtékhelyekről, de a hirtelen visszatért tatárok őket is legyilkolták. Az öldöklés mindaddig ismétlődött, amíg csak élő embert találtak, majd csak ezt követően vonultak el véglegesen Várad alól, üszkös romokban hagyva a kihalt várost.³⁰

A tatárok támadása nyomán a várost újra kellett telepíteni, a várost és a várat a benne levő székesegyházzal és egyéb épületekkel együtt újjáépíteni.

A román kori székesegyház

A legjelentősebb várbeli építmény a székesegyház volt, amelyet Szent László építtetett. Bunyitay Vince szerint 1083-ban már állnia kellett ennek a templomnak, hiszen ekkor avatták szentté I. Istvánt és Imre fiát, akiknek tiszteletére oltárt emeltek a székesegyházban.³¹ Nagy a valószínűsége annak, hogy

²⁸ Rogerius 1987. 170-171. p.

²⁹ Rogerius 1987. 171. p.

³⁰ Rogerius 1987. 172. p.

³¹ Bunyitay 1883. 2. köt. 34-35. p.

1095-ben, Szent László király halálának évében még nem volt teljesen befejezve. Balogh Jolán szerint Szent László idejében már elkészülhetett a székesegyház főépülete, a háromhajós bazilika a szentéllyel együtt, ugyanis a Statútumokból (*Chartularium*ból) tudható, hogy Szent László alapította a főoltárt Szűz Mária tiszteletére, és még két másik oltárt Szent István és Szent Imre tiszteletére, szentté avatásuk után. Mintegy összegzésként kijelenti: „*A négytornyos, háromhajós bazilika mindenestül Árpád-kori alkotás volt.*”³²

A román kori székesegyház építését Takács Imre szerint valamikor a 12. század első felében fejezhették be. A templomot ugyanis az 1134-es váradi zsinat idején már használták.³³

Mint az előzőkben láttuk Balogh Jolán háromhajós bazilikáról ír, amit a szakemberek többsége, többek között Gyalóky Jenő is elfogadott.³⁴

Egyesek mégis azt feltételezték, hogy eredetileg egyhajós volt, két, esetleg négy toronnyal.³⁵ Ez utóbbi hipotézist nyugodtan elvethetjük, ugyanis az Árpád-kori székesegyház építéstörténetének meg az írott forrásoknak kritikus értékelése, illetve az eddigi ásatások publikált eredményeinek újragondolása alapján a román stílusú templom háromhajós, bazilikális elrendezésű lehetett, félköríves apszissal. Hogy eredetileg nyílt fedélszékű vagy famennyezetes lett volna, ezt nem lehet tudni. Később a bővítés során keresztbordázatú téglaboltozattal fedték be. Ezt bizonyítja a múlt században előkerült román kori bordakereszteződés is.

³² Balogh 1982. 1. köt. 10. p. – A bazilikális elrendezés a háromhajós templomnak olyan korai változata, amelynél a középső, vagyis a főhajó az oldalhajóknál szélesebb és magasabb, és a fala a mellékhajók fölött ablakokkal áttört s így közvetlen megvilágítást kap, ellentétben az egyenlő magasságú hajókkal bíró csarnokelrendezéssel. (Gerő László: *Magyar műemléki ABC*. Műszaki Kiadó Budapest, 1984. 33. p.)

³³ Kerny 1989. 21-23. p.

³⁴ Gyalóky 1933. 84. p.

³⁵ Péter 2005, 12-17. p. – Az egyhajós, négytornyú székesegyház elméletének indoklása a Péter 2005. 14-15. oldalán olvasható.

Bunyitay Vince is a háromhajós bazilikális elrendezésű templom híve volt az 1881–1883 közötti várbeli ásatásokat megelőzően.³⁶

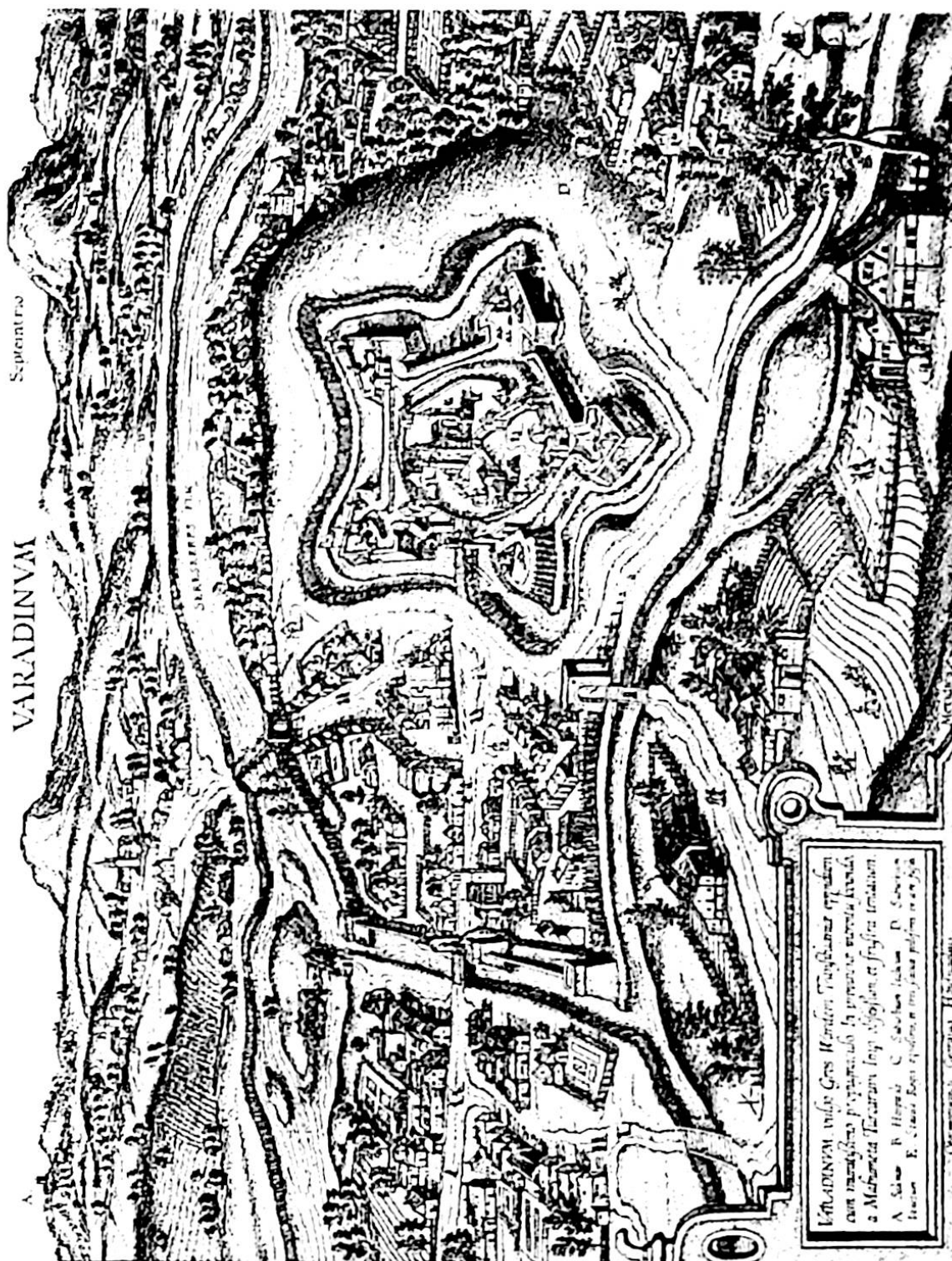
Bizonyosan állítható, hogy a templomhajót később meghosszabbították, mégpedig úgy, hogy a meglévő hosszhoz alkalmazkodva a korábbi oldalfalakat és támkiosztást folytatták. A kérdés csupán az, hogy ez mikor történt. Vélhetően az alapító király 1192. évi szentté avatását követően. A Miskolczi István által a 17. század legelején, egy oszlopon észlelt bevéselt évszám, az 1204 akár a bővítés befejezési évét is jelölhette.³⁷ Legalább is erre következtettek az 1881. évi ásatást végzők a feltárt délnyugati torony talppárkányzatából, amelyről megállapították, hogy nem készülhetett Báthory püspök idejében, a 14. században.³⁸ Ezt igazolják a székesegyház nyugati tornyainak kinézései is a fennmaradt ábrázolásokon, amelyek nem mondhatók gótikus alkotásoknak. Georg Houfnagel metszete és Cesare Porta rajza némi képet nyújt a későbbi székesegyház arányairól, tömegéről és nyugati homlokzatáról is. A hasáb alakú nyugati tornyok negyedik szintjei kisebb alapterületűek, és egyszerű gúla alakú sisak fedi őket. Mindez inkább emlékeztet az átmeneti korra, mint a csúcsíves stílusra, amely – mint majd látni fogjuk – a Báthory püspök építkezései után jellemzi majd a székesegyházat.³⁹

³⁶ Bunyitay 1880.; *Nagyvárad /napilap/* 1880. július 2. – A fedélszék a tető héjalását (burkolását) hordó szerkezet, régebben kizárólag fából ácsolva. (Gerő 1984, i. m. 62. p.). Famennyezet: az üres fedélszékkal ellentétben, a kötőgerendák bedeszkázásával famennyezetet kapunk (Gerő 1984. i. m. 61. p.). Keresztboltozat: egymást keresztező dongaboltozatokból alkotott boltozat. Az emelt ívű záradékkal épített volt a román keresztboltozat (Gerő 1984. i. m. 96. p.). Dongaboltozat: félkörű, emelt ívű, csúcsíves, vagy körszeletíves keresztmetszetű boltozat, amely mindkét oldalán hosszan futó párhuzamos falakra fekszik. (Gerő 1984. i. m. 46. p.).

³⁷ Bunyitay 1884. 3. köt. 157. p. – Miskolczi Csulyak István (1575–1646). A 17. század elejének jeles prédikátor nemzedékéhez tartozott. Alkalmi verselő volt. 1616-tól haláláig lizskai prédikátor, 1629-től a zempléni egyházmegye esperese. Ettől kezdve nevezetes vezető szerepet vitt egyháza közéletében.

³⁸ Bunyitay 1884. 3. köt. 157. p.

³⁹ Péter 2005. 17. p.

Takács Imre is elfogadhatónak tartja azt, hogy I. László 1192-es szentté avatását és translációját követhette építészeti átalakítás. Takács feltételezi, hogy az új sírhely, az ereklyeoltár felállítása okot adhatott az épület bővítésére, de nem zárja ki annak a lehetőségét sem, hogy a tatárok 1241-es pusztításai után a székesegyház falainak és boltozatainak szükségszerű kijavításával együtt talán nagyobb átalakításra is sor került.⁴⁰

Karácsonyi János történész kanonok szerint I. László 1192. évi szentté avatása után, tekintettel Várad egyre növekvő forgalmára, búcsújárásokra, szükségessé vált egy nagyobb székesegyház. De szerinte ez a tatárjárás után történhetett, a 13. század derekán.⁴¹

Bunyitay Vince ellenben a *Chartularium*ra hivatkozva úgy vélte, hogy a székesegyház hajóját még a tatárjárás előtt meghosszabbították. Szerinte ugyanis a *Chartularium* írója a tatárjárást követő eseményeket jól ismerhette, erre vonatkozó dokumentumokkal is rendelkezett, de mégsem írt a székesegyház bővítéséről. Ebből arra következtetett, hogy a székesegyház hosszanti bővítésének idejét I. László király szentté avatásának korában kell keresni, amikor a Lotharingiából való előkelő származású Elvin volt a váradi püspök. „*Elvin püspök székesegyházunk első átalakításával méltán összeköttetésben hozható, s mint-hogy az említett torony alappárkányzata kizárólag francia alakításnak bizonyul, a kapuzat pedig már határozottan csúcsíves idomokat mutat: ugyancsak Elvin püspök lehetett az, ki az ikertorony építőmesterét lotharingiai útjából hazánkba hozta. Ama nyugati tájakon, nevezetesen Franciaországban már a XII. század folyamán, s a következő század elején hazánkban is feltűnnek a csúcsíves építészet első alkotásai.*”⁴²

⁴⁰ Kerny 1989. 21–23. p.

⁴¹ *Tiszántúl /napilap/,* 1911. december 28. – Dr. Némethy Gyula kanonok *Várad régi székesegyházai* című cikkében dr. Karácsonyi János történész kanonoknak a nagyváradai Katolikus Körben 1911. december 26-án elhangzott előadását ismertette.

⁴² Bunyitay 1884. 3. köt. 26–27. p. – Henszlmann Imre szerint az Árpád-kori székesegyház egyhajós, négytornyú volt. Ellenben ő is elismerte, hogy a nyugati homlokzati ikertornyok a 14. századi bővítés előtti időből valók. Ez utóbbi meg-

A román kori templom tornyainak számát illetően nehéz egyértelműen állást foglalni. Szalárdi János a 17. század derekán azt írta, hogy Szent László kéttornyú monostort építtetett. Nem tudható, hogy mire alapozta állítását, ugyanis az Árpád-kori templomot ő már nem láthatta, csak a kibővített csúcsívest. Az esetleges írásos dokumentumok is elpusztultak a tatárjárás alatt. Talán Szalárdit is az a nagyjából ma is elfogadott álláspont befolyásolta, miszerint az Árpád-kori magyar székesegyházak kéttornyúak voltak. Ennek alapján gondolhatta Szalárdi is, hogy hasonló kéttornyú lehetett a váradi székesegyház is. Ha hitelt is adunk Szalárdinak, mindez nem zárhatja ki, hogy idővel ne lehetett volna négy tornya is a váradi székesegyháznak. Ugyanis amelyik székesegyháznak négy tornya volt – például a pécsi katedrálisnak –, annak nem egy korban épültek a tornyai. A váradi román kori székesegyház északkeleti tornyának létezését egyértelműen igazolja, hogy az alatta levő káptalani sekrestyében temették el 1329-ben – tehát még a székesegyház gótikus stílusú kibővítése előtt – Ivánka püspököt, az általa alapított Szent Erzsébet-oltár előtt.⁴³ Mivel e torony a 14. századi gótikus átépítés előtt már létezett, mindez azt is bizonyítja, hogy Szent László Árpád-kori temploma háromhajós volt, ugyanis ellenkező esetben ez a torony nem lehetett volna ezen a helyen, ebben a formában az északkeleti oldalhajó vonalában.

A fennmaradt ábrázolások alapján elmondható, hogy e torony a nyugati toronypárnál jóval szerényebb méretű volt, de erről majd a gótikus székesegyház ismertetésénél lesz szó.⁴⁴

állapítása ellentmond az egyhajós templom elméletnek, ugyanis ha eredetileg csak egyhajós lett volna Szent László temploma, akkor a Henszlmann által a 12. század végére, a 13. század elejére datált tornyok jóval közelebb épültek volna egymáshoz, és nem oda, ahol feltárták őket, a Henszlmann szerint majd csak a 14. századi bővítés nyomán épített mellékhajók elé.

⁴³ Bunyitay 1886. i. m. 71-72. p.; Kerny 1989, i. m. 44. p.

⁴⁴ Péter 2005. 17. p.

Egyéb építmények a várban

Szent László herceg 1077 előtt a bihari dukátus uraként gyakran tartózkodott ezen a vidéken. Ebben az időben épülhetett a régi földvár nyugati oldalán az a lakótorony, amelyben egy kápolna is volt. Az 1598-ban kelt leltár ezt *Szent László-kápolnájának* nevezte. A megőrzött hagyományra hivatkozva, Balogh Jolán megerősítette: valószínűséggel állítható, hogy ezt az első „toronyvárat” László építtette még dukátussága idején.⁴⁵ A lakótorony helyét csak hozzávetőlegesen tudjuk megállapítani az előbb említett leltárból, amelyben az áll, hogy: „*a nyugati oldalon, a székesegyház közelében, szemben a provisor házával*” található.⁴⁶ Ez a mai külső várudvar északnyugati részén lehetett, ahol 2001 őszén Adrian A. Rusu végzett ásatást és egy szabályos, jól megmunkált félkör alakú alapra lelt. A szakember akkor nem nyilatkozott arról, hogy mi lehetett itt, de mint elmondta, azt tervezi, hogy a következő évben folytatja a feltárást észak felé is.⁴⁷ Valószínű, hogy ez lehetett Szent László lakótornya alapjának egy része – amit Adrian A. Rusu is feltételezett, de még nem volt benne biztos. A következő évben már Doru Marta váradi régész ásott ugyanott, de ő tartózkodott attól, hogy véleményt mondjon az általa feltárt alapokról.

Balogh Jolán szerint a toronykápolna, illetve lakótorony nyilván azonos volt azzal a toronnyal, amelyet a *Chartularium*-ban (1374 körül) a káptalan tulajdonának neveznek: „*turris posita iuxta portam.*” Később Schels kapitány 1598. október 12-i jelentésében az olvasható, hogy: „*Sz. László magas tornya a vár belsejében leomlott.*”⁴⁸

A püspökvárak természetesen magukba foglalták a püspöki palotákat is, amelyeket többnyire a székesegyháztól délre

⁴⁵ Balogh 1982. 1. köt. 9. p. – Lakótorony: a kora középkorban, a román kori építészetben jellegzetes várforma, vastag falakkal épült magas, erőteljes torony, pincéjében rendszerint saját vizellátással, kúttal. Bejárata csak az első emeleten van, amelyhez külső falépcső vezet, ez veszély esetén eltávolítható. (Gerő 1984. i. m. 115. p.).

⁴⁶ Balogh 1982. 2. köt. 23. p.

⁴⁷ Péter 2001. október 20–21. In: *Bihari Napló* /napilap/.

⁴⁸ Balogh 1982. 2. köt. 23. p.

építettek. Így volt ez Váradon is, vélte Balogh Jolán.⁴⁹ A román kori *püspöki lakról* – eredetileg monostorról – ellenben szinte semmit sem tudunk. Nagy a valószínűsége annak, hogy nem is ugyanazon a helyen volt, mint a tatárdúlás után gótikus stílusban épített, majd reneszánsz stílusban átépített püspöki palota, azaz a székesegyháztól délre.

Ismeretes, hogy Váradon Szent László először prépostságot alapított, ekkor épült az úgynevezett monostor is, amelyet a püspökség alapítása után egy ideig a kanonokok megosztottak a püspökkel. Bunyitay Vince 1880-ban a Houfnagel metszetén látható, már gótikus székesegyház északnyugati tornyához épített épületben vélte felfedezni az egykori monostort.⁵⁰ Három év elteltével viszont ellentmondott önmagának, amikor azt írta: *„A ház, vagy középkori nevén palota, melyben Várad püspökei székeltek, a mai várban, annak déli oldalán emelkedett. Helyéről csak későbbi századokból értesülünk ugyan, de alig lehet kétség benne, hogy ha időnként átalakították, átépítették is, de kezdettől fogva ugyanazon a helyen állt.”*⁵¹ Bunyitay utóbbi kijelentését ez ideig semmi sem igazolja, a vár déli részén a gótikus püspöki palota helyén végzett ásatások sem.⁵² *„A tatárdúlást követően, a XIII. század végéig a püspöki lakot újraépítették, függetlenül attól, hogy lerombolták-e vagy sem a tatárok. Az ellenben nem bizonyított, hogy az új palotát a régi alapjaira építették volna.”*⁵³

A székesegyházon, a püspöki lakon, Szent László lakótornyán kívül egyéb kisebb jelentőségű épületek is voltak a várban. Az írott dokumentumok nem térnek ki erre. Az 1991-től folytatott ásatások során, ellenben napvilágra került több, valószínűleg a várnép otthonául szolgáló lakóház, illetve külső tűzhely is, a legtöbb a gótikus püspöki palota helyén, illetve szomszédságában. Ezek részben földbe süllyesztett hajlékok, vagy a föld felszínére épített egyosztatú kis házak voltak.⁵⁴

⁴⁹ Balogh 1982. 2. köt. 28. p.

⁵⁰ Bunyitay 1880. 8. p.

⁵¹ Bunyitay 1883. 1. köt. 54. p.

⁵² Rusu 2002. vol. I. 50. p.

⁵³ Rusu 2002. vol. I. 50. p.

⁵⁴ Rusu 2002. vol. I. 27-28. p.

A GÓTIKA KORÁBAN

A püspökvár védőműve

A pusztító tatár hordák elvonulása után, Váradot újjá kellett építeni romjaiból. Ahogy Bunyitay Vince írta: „*Várad néptelen, puszta rom lőn ismét, mint volt Szent László előtt. Másfél század munkája s alkotása néhány nap alatt megsemmisült. Lakosai közül is csak azok maradtak életben, kik, mint az olasz Rogerius, nem bíztak a vár falaiban, s azokon kívül kerestek menedéket.*”⁵⁵

Az 1241. évi tatárdúlás után a várat is lényegileg újjá kellett építeni.⁵⁶ Bunyitay Vince feltételezése szerint a szorosan vett egyházi építkezéseken kívül Vince püspöknek (1244–1258) tulajdonítható a váradi vár erődépítményeinek helyreállítása is.⁵⁷ Ezenkívül Filipecz János püspök 1476–1490 közötti építkezéséig szinte semmit sem tudunk a vár védőművéről. Talán újjáépítették a tornyokkal megerősített palánkfalat. De ez csak feltételezés, amelyet semmi sem igazol. Más vélemény szerint a 13. század végén, a 14. század elején a falakat immár teljes egészében kőből emelték, kívül vizesárokkaal körülvéve.⁵⁸

A *Chartularium*ban írottakból mindössze annyi tudható meg, hogy 1374 előtt is árok vette körül a körfalat, amelyen északon volt egy kapu.⁵⁹ Legalább két tornya is kellett hogy legyen a falnak, ugyanis a *Chartularium*ban írottak alapján két torony a káptalan tulajdonában volt.⁶⁰ Ugyanitt a várárokról a következő olvasható: „*A Körösnek a gázló alatti ága az említett Szőlős felé tart nagyjából véve, és elhalad Szent Anna apácáinak klastroma*

⁵⁵ Bunyitay 1883. 1. köt.103. p.

⁵⁶ Balogh 1982. 1. köt. 13. p.

⁵⁷ Bunyitay 1883. 1. köt. 105. p.

⁵⁸ Marta 2013. 41. p.

⁵⁹ Balogh 1982. 2. köt. 305. p.

⁶⁰ Bunyitay 1883. 2. köt. 271. p.

mellett, majd a Vadkertnél, ugyanennek a folyónak másik ágával egyesül a várároknál, szemben a püspöki palotával.”⁶¹

A csúcsíves székesegyház

A gótikus székesegyház arányait, tömegelosztását, szerkezetét, külsejét illetően a fennmaradt kevés rajz, metszet nem igazán igazít el. A 19. század végi és a 20. század eleji ásatások eredményei, s a korabeli publikációk alapján arra lehet következtetni, hogy a román kori templomhajót már a 12–13. század fordulóján meghosszabbították, a korábbi oldalfalakat és támkiosztást folytatva. Ez feltételezhetően az alapító király 1192. évi szentté avatását követően történhetett. Ekkor építhették a hasáb alakú, piramidális sisakkal fedett nyugati toronypárt is.⁶² E tornyok tömegükben – már amennyire Houfnagel metszetéről leolvasható –, külső megjelenésükben is inkább a románból a gótikába való átmeneti stílust példázzák, mint az utóbbit. A közöttük levő csúcsos oromzatú homlokfal ellenben már a 14. században, Báthory András püspök (1329–1345) idejében épülhetett, az előző falnak az alapokig való lebontását követően. Ekkor emelheték meg a bazilikális oldalfalakat is, kialakítva ezzel egy háromhajós csarnoktemplomot.⁶³ A csarnoktemplom-má való átépítés tényét erősíti meg Virgil Vătăşianu is, aki szerint a váradi székesegyház az első erdélyi csarnoktemplomok egyike volt.⁶⁴

⁶¹ Bunyitay 1886. 6-7. p.

⁶² Bunyitay 1884. 3. köt.158-159. p.; Kerny 1989, 41. p.

⁶³ Bunyitay 1884. 3. köt. 31. p.; Kerny 1989, 41. p. – Csarnokelrendezés: A többhajós belső tér (templom) olyan lefedése, ahol a tér egyes részei azonos magasságúak. Ilyen esetben a középső terek csak a körülvevő terek oldalablakaiból nyerik megvilágításukat. A csarnokelrendezés a gótikus építészet végén a bazilikális elrendezést felváltó építészeti alakzat. (Gerő 1984. i. m. 42. p.)

⁶⁴ Vătăşianu 1959. 218. p.

A nyugati oromfal tengelyében egy kapu állt, amelyet az egykoron feltárt alapok igazolnak. Az 1598-ban felvett leltár ezt egyszerű kapunak (*janua simplex*) nevezi, szemben a székesegyház nagyobb déli kapujával.⁶⁵

A gótikus templomhajó méreteiről több adat is ismert. Miskolczi István 1609-ben, lelépve a még meglévő templomhajót, 82 lépés (kb. 60 m) hosszúságról, és 56 lépés (kb. 40 m) szélességről számolt be. Leírta azt is, hogy a padlózat sárga, kék, zöld mázas csempékkel volt kirakva. Az 56 lépésnyi szélesség Bunyitay feltételezése szerint másolási hiba lehet, a valós 36 lépés (kb. 25 m) helyett. A Henszlmann Imre által megszerkesztett gótikus templom teljes hosszúsága 57,432 méter, szélessége 24,8 méter. Bunyitay ezzel egyidőben a következő méreteket közli: a főhajó hossza 65,785 méter, szélessége 18,27 méter. Gyalókay Jenő szerint a főhajó hossza a szentély nélkül 63–65,5 méter lehetett, Szent László székesegyháza pedig körülbelül 46 méter hosszú.⁶⁶

Amikor az ásatás során, 1911 végén, a templom főtengelyénél kelet felé már elérték a megengedett végső határt, még mindig nem találtak a szentélyzáró falra. A *Tiszántúl* napilap egyik névtelen újságírója ezzel kapcsolatban azt a következtetést vonta le, hogy meg kell elégednünk alighanem annyi eredménnyel, hogy Várad középkori székesegyháza talán 70 méternél is hosszabb volt.⁶⁷

A gótikus székesegyházat legtöbben négy toronnyal képelték el. Egyik helyen Bunyitay Vince is határozottan fogalma-

⁶⁵ Kerny 1989. 41 . p.

⁶⁶ Balogh 1982. 2. köt. 273. p.; Bunyitay 1884. 3. köt. 151. p.; Gyalókay 1913. 51. p. – Henszlmann Imre (1813–1888). Művészettörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja (1873). Eredetileg orvosnak készült, doktori oklevelet is szerzett, de hamarosan művészettörténettel kezdett foglalkozni. Az 1848-as forradalomban való részvétele miatt bebörtönözték, kiszabadulása után Franciaországba távozott. 1860-ban tért vissza, ásatásokat vezetett, így Nagyváradon is. Sok tanulmányt és cikket írt, szerkesztette az *Archeológiai Értesítő* és az *Archeológiai Közöny* című periodikákat.

⁶⁷ *Tiszántúl* /napilap/, 1911. december 31.

zott: „*A székesegyháznak két fő és két kis tornya volt. Már a káptalan többször idézett Statútumaiban említették a két nagy tornyon kívül két kis torony.*”⁶⁸

A nyugati toronypár kérdése nem vitatott. A kisebb méretű keleti toronypárról ellenben keveset tudunk. Bizonyítottnak látszik ellenben, hogy az északkeleti torony azonos helyen volt és már létezett a székesegyház román korszakában is. Ugyanis mint láttuk, az északkeleti torony alatti káptalani sekrestyébe temették el 1329-ben Ivánka püspököt, az általa alapított Szent Erzsébet-oltár előtt.⁶⁹ Már a szimmetria kedvéért is valószínű, hogy létezett egy délkeleti párja, erről vallanak a *Chartularium* eléggé homályos utalásai. A ma ismert 1598–1599-ben készített rajzon, illetve metszeten csak egy keleti torony látható. Ennek oka: 1443-ban egy földrengés során mindkettő ledőlt, de csak az egyiket állították helyre.⁷⁰

Tény, hogy a 16. század végéről fennmaradt ábrázolások csak három torony létét igazolják. 1600-ban ellenben már csak a nyugati toronypár állt, Miskolczi István naplója, valamint az 1600. évi leltár már csak a két nyugati tornyot említi.⁷¹

A *Chartularium*ban az olvasható, hogy Báthory András püspök „*egy másik templomot kezdett [építeni]; ez nagyságával körülölelte, szépségével pedig felülmúlta a korábbi; és az összes cellát befejezte a szentély körül, kivéve a boltozatot, amelyet [Futaki] Demeter püspök készített el...*”⁷² Feltételezésünk szerint „a másik templom” építése csak a szentélyrészt érinthette, mert mint láttuk, a mellékhajók falait előzőleg csak megemelhették, ezáltal a bazilikális elrendezésű román kori templomot csarnoktemplommá alakították át.

⁶⁸ Bunyitay 1880. 9. p.; Batthyány I.: *Leges ecclesiasticae*. 3. köt. 245. p.

⁶⁹ Kerny 1989. 44. p.

⁷⁰ Balogh 1982. 2. köt. 274. p.

⁷¹ Bunyitay 1884. 3. köt. 21. p.

⁷² Kerny 1989. 39. p.

Bunyitay Vince is azt állította az 1883. évi ásatások eredménye ismeretében, hogy „Báthory először a szentélyt alakította át, s korának szokása szerént, a régi félkörívű apszissal záródó s épp oly szűk, mint homályos szentélyt magas, világos s nem kevésbé tágas, mint fényes hossz-szentéllyel váltotta fel. [...] Építkezéseiről nem maradt ránk részletes tudósítás, de egyes elejtett szavak is elegendő tájékoztatást nyújtanak felőle. [...] »Czellákat emeltetett a szentély körül« – idézi Bunyitay a *Chartularium*ban írottakat, majd így folytatja: - Francia építészek már a XIII-ik században egy új s meglepően szép alakítással növelték a csúcsíves építészet különben is becses s annyira változatos idomait. A mellékhajókat ugyanis nem hagyták a szentély kezdeténél, mint rendesen bezáródni, hanem folytatták tovább az egész szentély körül, mi által egy körutat nyertek, mely az egyik oldalhajót a másikkal összekötötte, s így lehetővé tette, hogy nagyobb ünnepek alkalmával körüljárhatták processzióval az egész egyházat, magát a szentélyt is, a nélkül, hogy a szabadba kellett volna lépniük. [...] a külső falaknál nem állapodott meg az építészek alkotó ereje. Kapuszerű nagy réseket törtek rajtuk, s e réseken túl egy-egy sokszögű kápolnát emeltek, melyekbe a bejárás a szentélyt övező körútról nyílt. Így az egész szentélyt apró kápolnákból álló koszorúval, az úgynevezett kápolnakörrel vették körül.»⁷³ Bunyitay tehát azt feltételezte, hogy kápolnakoszorúval övezett, kóruskörüljárós szentélyt építettek Váradon. A sugárkápolnák számát Bunyitay ötben állapította meg, akárcsak Henszlmann Imre az 1883. évi ásatást követő összegző rajzában.⁷⁴

Egyébként a váradi gótikus székesegyház szentélyét a kutatók többsége kápolnakoszorús szentélykörüljárósnak képzelte el. E hipotézist gyengíti, hogy az egykori Magyarország területén nem maradt meg ilyen székesegyház, az egyetlen hasonló, a kassai dóm szentélye sem igazi kápolnakoszorús elrendezésű.

⁷³ Bunyitay 1884. 3. köt. 27–28. p. – Apszis: a templom tengelyében álló, a szentélyhez csatlakozó félkör alaprajzú, és félkupolával boltozott kisebb tér. (Gerő 1984. i. m. 17. p.)

⁷⁴ Bunyitay 1884. 3. köt. 161. p.

Bunyitay ellenben az állította, hogy hasonló volt az egrí székesegyház is.⁷⁵ Balogh Jolán szerint Magyarországon a 13. század első felében a kalocsai második székesegyház szentélyét építették kápolnakoszorúval.⁷⁶

Mindezeket figyelembe véve – ismerve Luxemburgi Zsigmond német-római császár váradi érdekeltségét –, nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a váradi székesegyháznak is volt kápolnakoszorús szentélykörüljárója. Ezt a feltételezést erősíti meg Takács Imre hipotézise is, aki részletesen leírja azt is, hogyan épülhetett a székesegyház gótikus szentélyének kápolnakoszorús körüljárója.⁷⁷

A valóság az, hogy az 1883-ban végzett ásatás során nem jutottak el a gótikus szentélyig, Henszlmann Imre erre vonatkozó rekonstrukciós rajza nem alapul valós régészeti eredményen. Az újabb ásatás során, 1911. december 31-én, bár a szentély feltárásánál kelet felé elérték a megszabott végső határt, nem bukkantak rá a szentélyfalra. A következő évben ettől délre, illetve északra ástak, és bár összefüggő alaptömbökre akadtak, ezekből nem lehetett egyértelműen következtetni a gótikus szentély milyenségére.⁷⁸

Ezért is lenne fontos, a jelenkori ásatásokat kiterjeszteni az egykori szentély helyszínére. Talán ekkor tisztázni lehetne azt is, hogyan csatlakozott a kápolnakoszorús, szentélykörüljárós gótikus szentély a román korból megmaradt hajóhoz, esetleg egy kereszthajó közbeiktatásával a hosszház oldalfalaihoz. Arra is választ kellene kapni, hogy mi volt a két keleti toronypár szerepe a csúcsíves kori bővítések nyomán.

E fontos ásatás eredményességét nehezíti majd az, hogy vélhetően a szentély egy részére ráépítették a belső vár északkeleti szárnyát.

⁷⁵ Bunyitay 1884. 3. köt. 29. p.

⁷⁶ Balogh 1982. 1. köt. 16. p.

⁷⁷ Kerny 1989. 43–44. p.; Péter 2005. 36–37. p.

⁷⁸ Balogh 1982. 1. köt.10. kép.

Takács Imre feltételezése szerint valószínűleg 1407-re, a szentélybeli új főoltár felállításának évére készülhetett el teljesen a gótikus székesegyház, ekkora a szentélyt is egyesítették a templomhajóval.⁷⁹

De a székesegyház már ezt megelőzően, a 14. században kiegészült számos kápolnával. Közülük néhányat később beépítettek az új szentély „celláiba”. A többi kápolnát részben a székesegyház belsejében alakították ki, részben a székesegyház hajójához építették. Houfnagel metszetén két kápolna jellegű épület csatlakozik a székesegyházhoz, az egyik a déli falhoz, a másik az északnyugati toronyhoz.⁸⁰ Bunyitay Vince ellenben az utóbbiról azt feltételezte, hogy az Árpád-kori monostort kell keresnünk benne, ami nemigen valószínű.

A 14. század második felében készülhettek a székesegyház új festett dekorációi, a gótikus stílusú falfestmények. *„Ezekből egyetlen töredék maradt: egy püspökszent mellképe. Stílusa toszkán jellegű a trecento későbbi lágyabb stílusában. Egykor kétségtelenül nagy, összefüggő falfestménysorozatba tartozott, mégpedig szegélydekorációba helyezett mellkép gyanánt, amiképpen ez Itáliában szokás. A freskók megrendelője, donátora vagy Futaki Demeter, aki megjárta Itáliát, vagy Bebek Domokos, aki már a családi templomában, Csetneken megismerhette az olasz trecento kompozíciókat; vagy pedig mind a ketten, esetleg még utódaik is, hiszen nagyobb freskósorozat megfestése huzamosabb időt kívánt.”*⁸¹

Az 1443. évi földrengéskor megsérült templomot 1456-ra állították helyre, de a leomlott két tornya közül csak az északkeletit építették újra, déli párját már nem. Bunyitay a székesegyház restaurálásának évét a homlokzaton 1609-ben még olvas-

⁷⁹ Kerny 1989. 43-44. p.

⁸⁰ Balogh 1982. 1. köt. 16. p. – A székesegyház kápolnáiról lásd Bunyitay 1880. 11-13. p. Oltáiról uo. 13-23. p.

⁸¹ Balogh 1982. 1. köt. 17. p. – A freskórészlet ma az Esztergomi Keresztény Múzeumban látható. Színes reprodukcióját közli a *Boldog Várad* (1992. 652. p.) 7. kép.

ható évszámiban vélte felfedezni: „*J. E. W. 1456. (Joannes Episcopus Waradiensis 1456.)*”

Balogh Jolán szerint Hunyadi János Vitéz János püspökkel együtt folytatni akarta a Zsigmond által megkezdett nagyszabású építkezéseket. Ezért 1449-ben és 1450-ben búcsúengedélyért folyamodott a pápához, aki ezt meg is adta. A búcsúengedélyek és a zarándoklatokkal összefüggő adakozások megkönnyítették a székesegyház restaurálását, melynek befejezési évét Balogh Jolán is 1456-ra tette.⁸²

A törökök 1474. évi sikertelen ostroma után a székesegyház tetőzetét újjáépítették. Ekkor kaptak a tornyok mázas cserepeket, melyet Miskolczi István 1609-ben még láthatott.⁸³

A székesegyház további sorsára nézve végzetes év volt 1557, amikor Varkocs Tamás elfoglalta a várat, ami a protestantizmus térnyerését jelentette, s a székesegyházat nem használták továbbá kultikus célból. Báthory István 1581-ben kiadott utasítása alapján a székesegyház nyugati részét lőszerraktárrá alakították át. A szentélyt tűzérési állássá akarta átalakítani, a falának visszabontásával és belső terének feltöltésével.⁸⁴ Az új egységes védelmi rendszer kiépítése miatt, ez a terv nem valósult meg, de a szentély falait mégis lebontották az alapokig. Így látható a székesegyház Houfnagel 1599-ben készített metszetén. „*Az 1600-ik év tavaszán [a székesegyház hajója] födelének s bolthajtásának fele része már beomolva állt, másik fele része is eléggé viseltes vala az ócskaságától s törökök ágyúinak golyóitól*” – amint azt Bunyitay Vince az Országos Levéltár adataira hivatkozva írta.⁸⁵

A kegyelemdőfést a várbeli székesegyház Bethlen Gábor fejedelem idejében kapta. Szalárdi János erről így ír krónikájában: „*Váradnak az dél és napnyugot felől való legnagyobb bástyáját, melly azelőtt palánkkal vala építve, [Bethlen Gábor] fundamen-*

⁸² Bunyitay 1880. 23. p.; Balogh 1982. 1. köt. 29. p.

⁸³ Balogh 1982. 1. köt. 30-31. p.

⁸⁴ Balogh 1982. 2. köt. 40. p.

⁸⁵ Bunyitay 1880. 24. p.

tomátul fogva kővel, téglával fölépítetté. A régi királyoktól klastrom formájában faragott kövekből két igen magas, friss tornyú, mondhatatlan erősen egybeforradott kőrakású belső épületeket nagy munkával elrontatván, minémű pompás királyi épületeket fundált...”⁸⁶

Balogh Jolán emlékeztetett arra, hogy a bástya építése kezdetén Bethlen Gábor a környékből hozatott épületköveket. Később a munkálatok meggyorsítására a kisebb templomot bontatta le. Talán ekkor még a székesegyház restaurálására gondolt, hiszen a gyulafehérvári székesegyházat is ő hozatta helyre a különféle dúlások után. De a restaurálásnak – Balogh Jolán szerint – két akadálya volt: egyrészt nagy fesztávolságú boltozatokat ebben a korban már nem tudtak építeni, másrészt a magasan kiemelkedő székesegyház az ágyútűznek kitűnő célpontul szolgált, s így veszedelmére volt a várnak. Ezek a szempontok bírhatták később Bethlent a középkori belső vár, meg a székesegyház teljes lebontására és az új palota, meg templom építésére.⁸⁷

A gótikus püspöki palota

A gótikus püspöki palotáról először Bebek I. Domokos püspöksége (1373–1374) idején, 1373. június 12-én történt említés. Az ezt igazoló iratban többek között az is szerepel, hogy azt a püspök a saját palotájában – azaz „in palatio nostro” – írta.⁸⁸

Az 1374 körüli való *Chartularium* arról tudósít, hogy a püspöki udvar a vár déli részén állt, s egy későbbi okirat 1598-ból szintén ide helyezi azt a palotát, amely a szöveg szerint eredetileg püspöki palota volt.⁸⁹ Ez egy emeletes épület volt –

⁸⁶ Szalárdi 1980. 96-97. p.

⁸⁷ Balogh 1982. 1. köt. 79-80. p.

⁸⁸ Marta 2013. 41. p.; Bunyitay 1886. 78. p.

⁸⁹ Bunyitay 1883. 2. köt. 231. p. – *Batthyány-kódex*. 2. köt. 9. rubr. – *Leges eccl.* 3. köt. 258. p.

melyhez széles kőlépcsőzet vezetett –, központjában egy csúcsíves ablakos kápolnával, amely jobb- és baloldali szárnyra osztotta az épületet. A jobboldali szárny szobái téglával voltak kirakva, a balszárnyon – amely a püspök lakása volt – szárnyas ajtajú festett termek voltak kályhával, illetve kandallóval. Volt benne egy fogadószoba (nagyszoba), egy ebédlő, egy „belső szoba”, amely valószínűleg a püspök dolgozószobája volt, illetve egy háló. Az utóbbi kettőnek Miskolczi 1609-i évi feljegyzése szerint fejedelmi fénnel festett mennyezete volt.⁹⁰

A kápolnáról mindössze annyit tudunk, hogy négy „hosszú-kás”, tehát csúcsíves ablaka volt, ami arra mutat, hogy a gótika korában építették. Oltára a 14. században Szent András apostol tiszteletére volt szentelve, de 1600-ban már a Boldogságos Szűz fatáblára festett képe állott rajta.⁹¹ A fennmaradt dokumentumokat összevetve az itt végzett régészeti ásatások eredményével, a kutatók azt feltételezték, hogy a kápolnát Báthory András püspöksége idején, 1329–1345 között építették.⁹²

„Az emelet többi helyisége a vendégek s az udvari személyzet lakásaiul szolgálhattak; itt lehetett az iroda, a kincs- és levéltár, amint hogy két helyiség csakugyan bolt-nak neveztetik azon megjegyzéssel, hogy az egyik hajdan tárház vala – vélekedett Bunyitay Vince az 1600. évi leltárra hivatkozva, majd így folytatta: – Alant szintén lakosztályok voltak, mintegy 11-12 helyiség, de ezekből csak egy fürdőszoba rendeltetése ismeretes. Eszerént az egész épület mintegy huszon-négy helyiségből állt. [...] Különben a bemutatott épület csak a szoros értelemben vett püspöki lak vala; a püspöki udvarban, mely külön elkerítve állt s azonkívül a várban még számos épület létezett, mely részint szorosan az udvarhoz tartozott, mint a konyha, fűszertár stb., részint pedig az udvari személyzet s mesteremberek lakásául szolgált.”⁹³

⁹⁰ Bunyitay 1883. 2. köt. 232. p.

⁹¹ Bunyitay 1883. 2. köt. 232. p. – „Capella S. Andreae apostoli in palatio episcopali sita” 1387. (Budai orsz. levéltár kincst. oszt. Paulini Kápolna. 1. 10.)

⁹² Rusu 2002. vol. I. 47. p.; Marta 2013. 42. p.

⁹³ Bunyitay 1883. 2. köt. 232. p.

A püspöki palotát folyamatosan módosították, a 14. században jelentősen bővítették, szépítették.⁹⁴

A *Chartularium*ban úgy említik mint: „palatium episcopale, curia episcopalis.” Említés történt még a püspöki palotáról 1422-ben Scolari András püspök levelében: „*In Sala seu domo nostra habitationis*”⁹⁵

A püspöki palotára vonatkozó ismeretek terén nagyon szegényes adatokkal rendelkezünk. Ez irányú ismeretanyagunk jelentősen gazdagodott az Adrian A. Rusu régészeti feltárásait ismerető, 2002-ben megjelent könyv alapján. A feltárás során Adrian A. Rusu a gótikus palota két szárnyát különböztette meg: a régi, illetve az újabb szárnyat. A régi az egykori katedrálisból 60 méterre, délre húzódott. Tervezője egy téglalap alapú épületet képzelt el, de ez a helyszíni adottságok miatt nem valósulhatott meg tökéletesen, és nyugati részének a déli fala némileg nyújtott formát nyert. Emiatt az alapok külső méretei a következőképpen alakultak (keleti irányból az óramutató járásának megfelelően): 10,5 × 28,5 × 10,0 × 27 méter. A belső méretek: 8,0 × 26,0 × 7,5 × 24,5 méter. Az alapok vastagsága tehát átlagosan 2,5 méter. A lábazatnál a falak 2,0 métereseek. A palota tengelyében három szabálytalanul elhelyezett pillér állt. Mind-egyik oldala 2 méter széles, négyzet alappal. Az oldalak hossza a lábazat szintjén 1,5 méterre csökkent. A palota régi szárnya alatt nem létezett pince. Négy helyiség padlószintjét tárták fel, az egyik téglaborítású volt. A 16. századi állapotokra vetítve a régi palotát, annak egy sor tető alatti ablaka lehetett, amelyek meghaladták a kortina magasságát. Feltételezhető, hogy a palota akár két-három szintes is lehetett, de az utólagos változtatások miatt – amelyek során a pillérsort is felszámolták – ezt lehetetlen igazolni. A pillérek miatt arra lehet következtetni, hogy a palota kezdeti szakaszában valamilyen boltozati rend-

⁹⁴ Balogh 1982. 1. köt. 19. p.

⁹⁵ Balogh 1982. 2. köt. 306. p.

szer létezett a földszinten. A helyszínen talált kerámiatöredékek alapján a püspöki palota régi szárnya a 13. század végére, a 14. század elejére datálható.⁹⁶

A gótikus püspöki palota új szárnyát nem sikerült teljes hosszában feltárni, mivel nyugati részére ráépítették a 18. századi pékséget. Az új szárny alapjának belső szélessége 10,2 méter volt. A palota déli falából 23 méter hosszúságot sikerült azonosítani, amely elérhette a 25–26 méter hosszúságot is. Tehát a gótikus püspöki palota két szárnya nagyjából azonos méretű lehetett. A külső falak vastagsága 1,47–1,53 méter között változott. Az új szárny – mely alatt már pince is volt – hossztengegyében is négyzet alapú pillérek álltak, amelyek oldalai 1,6 métereseek voltak. Egy bordatöredékből arra lehetett következtetni, hogy ennek a szárnyaknak a földszintje boltozatos lehetett. Az új szárnyaknak a régihez való kapcsolási módjából, valamint egy itt talált Nagy Lajos korabeli pénzérme alapján ezt az épületrészt a 14. század derekára datálták.⁹⁷

A püspöki palota régi és új szárnya közti csatlakozó övezetben jóval masszívabb alapokra letek, amiből a régész arra következtetett, hogy eredetileg itt egy toronynak kellett lennie. A feltételezés szerint mielőtt még megépítették volna a palota újabb szárnyát, a régi szárny, illetve a torony mellett egy 7,5 × 4,0 méteres belvilágú épület lehetett. Az új szárnyat dél felé később kiszélesítették, körülbelül 6,5 méterrel. Az itt talált érmék 1455 előttiék. Ebből arra következtetett Adrian A. Rusu, hogy a palotát Vitéz János püspöksége alatt bővíthették.⁹⁸

⁹⁶ Rusu 2002. vol. I. 32–33. p. – Pillér: falazott támasz nyílások között, négyzet, vagy sokszögű alaprajzzal. (Gerő 1984. i. m. 146. p.)

⁹⁷ Rusu 2002. vol. I. 33–35. p.

⁹⁸ Rusu 2002. vol. I. 35–37. p.

Egyéb várbeli épületek

A székesegyház, a püspöki palota és Szent László kápolnája mellett – Bunyitay Vince szerint – a 14. század elején már egy kisebb templom is volt a várban. Ezt is, akárcsak a székesegyházat Szűz Mária tiszteletére szentelték. Emiatt az utóbbit *Szűz Mária kisebbik templomának* nevezték.⁹⁹ Bunyitay úgy vélte, hogy ez a templom a püspöki palota és a székesegyház között emelkedett, az utóbbinak a déli kapuja közelében, s ezért kapucsarnok melletti egyháznak is nevezték.¹⁰⁰ E kisebb egyházzal először a 13. században történik említés, amikor Csanád váradi prépost társaskáptalant alapít. Külsőjéről ellenben nem maradt semmiféle leírás. Balogh Jolán szerint – aki Szalárdira hivatkozik – a kis templomot 1618 májusában kezdték el lebontani, hogy köveit beépítsék a Bethlen-bástyába.¹⁰¹

Volt még a várban egy másik templom is, *Keresztelő Szent János egyháza*. Először 1472-ben említették, mint társaskáptalant, de hogy templomát mikor építették, arról nem maradt feljegyzés. Bunyitay szerint: *„Helye még csak annyira sem mutatható ki, mint az előbbeni egyházné; csupán sejteneünk lehet, hogy talán a vár nyugati kapujának közelében állt. Épületéről, alakja s arányairól szintén hiányzanak a tudósítások; de a várbeli közelebbi [1883. évi] ásatások alkalmával oly mérműves, s kivált csúcsíves jellegű kövek is kerültek elő, melyek, korlátoltabb arányaiknál fogva, ezen vagy az előbbi kisebb egyház alkatrészeit képezhették. A két egyház sorsa különben is összeforrt: a XVI-ik század közepén egyszerre s ugyanazon kéz által pusztultak el.”*¹⁰² Az utóbbi kijelentésével Bunyitay

⁹⁹ Bunyitay 1883. 2. köt. 191. p.

¹⁰⁰ Bunyitay 1884. 3. köt. 119. p.

¹⁰¹ Balogh 1982. 2. köt. 305. p. – Ankreiter Mihály jelentése 1618. május 20-án.

¹⁰² Bunyitay 1884. 3. köt. 121. p. – Mérmű: A német Masswerk kényszerű fordítása. Magyar megfelelője kőrác, vagy kőcsipke volna. A mérmű a gótikus építészet kedvelt eleme, az ablakok nyíláskeretének fő profiljából kifejlesztett másodlagos, és ezekből továbbfejlesztett harmadlagos profilokkal, azaz kiserkesztett – kimért – művekkel, két-, három-, többkaréjos, vagy halhólyag alakú rajzolatokkal kőből kifaragott, gazdag hatású rácsok. (Gerő 1984. i. m. 124. p.).

a Verancsics Antal által írottakra utalt, miszerint Varkocs Tamás 1557-ben a városban tíz templomot leromboltatott, míg a várban „*Szent Jánost és Bódogasszonyt.*”¹⁰³ Az utóbbit, Szűz Mária kisebbik templomát újjáépíthették, és azt – mint láttuk – majd csak 1618 májusában kezdik el bontani.

Ha ellenben az 1598. évi állapotokat tükröző Houfnagel metszetére gondolunk, azon a székesegyház főhomlokzatától nyugatra egy toronyszerű építményt láthatunk. Abban nem lehet kétség, hogy ez egy templom lehetett. A kérdés csupán az, hogy melyik az előbbi kettő közül? Az egyiket ugyanis újjáépítették, mert szerepelt, bár név nélkül az 1600-ban készített leltárban, mint „*secundum templum est in opposito hius templi magni*”.¹⁰⁴

Valószínű, hogy Bunyitay Vince tévedhetett a két templom helyszíneit illetően. A *Chartularium*ban ugyanis 1374 előtt említést tesznek egy kőházról, amely eligazít Szűz Mária kisebb templomának a helyszíne felől is. „*A kőháznak az a fele, amelyik a várban, az északi kapu felé, a kisebb Szűz Mária-templommal szomszédos, a másodéneklő kanonok tulajdona...*”¹⁰⁵ Ezek szerint ez utóbbi templom lehetett a későbbi nyugati kapu közelében, míg Keresztelő Szent János temploma a püspöki palota déli kapuja szomszédságában. Tehát megtörténhet az is, hogy a 14. század harmadik harmadában még nem is létezett ez a templom, így semmiképpen sem lehetett az említett északi kapu, illetve a másodéneklő kanonok kőházának közelében.

¹⁰³ Bunyitay 1883. 1. köt. 429. p. – Verancsics Antal (1504–1573). Boszniai eredetű családban született és kezdetben a Szapolyai család szolgálatában állt. Fráter Györggyel való konfliktusa miatt a Habsburgokhoz pártolt és élete végén bíboros, esztergomi érsek lett. Tudományos munkásságából főként levelei értékesek, műveit hosszú időn át kéziratos formában őrizték. A 17. században ezeknek a kéziratoknak a felhasználásával állították össze az úgynevezett Verancsics-kódexet, amely *Memo-ria Rerum* címen is ismert. (Pivárcsi 2002. i. m. 214–215. p.)

¹⁰⁴ Bunyitay 1884. 3. köt. 120. p.;

¹⁰⁵ Bunyitay 1886. 97–98. p.; Bálint 1992. 51. p.

Királyszobrok a várban

Szent László király (1077–1095) alakja különleges helyet foglal el Nagyvárad múltjában. Nevéhez fűződik a váradi katolikus prépostság, majd a püspökség és közvetett úton magának a városnak a megalapítása is. Nem csoda hát, hogy a lovagkirályként is tisztelt, 1192-ben szentté avatott I. László emlékét már közel hat és fél évszázada igyekeztek köztéri szoborban megörökíteni Váradon, abban a városban, amelyben védőszentként tisztelte őt a klérus és a lakosság is.¹⁰⁶

A 14. században Szent Lászlónak két köztéri szobrot állítottak a váradi várban: egy álló és egy lovas szobrot. Mindkettő a Kolozsvári testvérpár, Márton és György alkotása.

Szent László álló szobra mellett Futaki Demeter püspök (1345–1372) a Kolozsvári testvérpártól, Mártontól és Györgytől megrendelte Szent István és Szent Imre szobrát is. A művészettörténészek megállapítása szerint a testvérek a szobrokat egy ősi technológiával, a *viaszvesztéses eljárással* öntötték. Ezt a módszert Nyugaton az *antikvitás* óta nem alkalmazták életnagyságú szobrok készítéséhez.¹⁰⁷

Bunyitay Vince szerint a három szobrot 1370-ben a székesegyház északi terén állították fel, mely a vár főbejáratával – amely akkor még a vár északi részén volt – szemben állt. E meghatározás pontosítása végett a tudós főpap műve lábjegyzetében az olvasható, hogy a szobrok helyére nézve a forrás csupán annyit mond: „*E regione tres homines ibidem aenei pedes strantes*”, ami alatt Bunyitay szerint alig érthető egyéb, mint szemben vagy átellenben a vár főbejáratával, mivel az idézett szövegben előzőleg a vár főkapujáról volt szó.¹⁰⁸ Ha ellenben

¹⁰⁶ Péter 1997. 65. p.

¹⁰⁷ Kolozsvári testvérek, Márton és György. – A testvérpár életéről keveset őrzött meg a történelem. Nagy Lajos király korában éltek, édesapjuk festő volt Kolozsváron. Egyetlen megmaradt ismert monumentális alkotásuk a prágai sárkányölő Szent György lovas szobor 1373-ból.

¹⁰⁸ Bunyitay 1883.1. köt.; 188. p.; Schedius L. *Zeitschrift von und für Ungarn*. 1804, 85–86. p.

azt feltételezzük, hogy nem a vár, hanem a székesegyház főbejárata gondolt a Bunyitay Vince által idézett történetíró az 1804-ben kiadott munkájában, akkor a szobrok a székesegyház déli oldalán állhattak, s nem a főpap által megjelölt helyen. A katedrális főbejárata ugyanis annak déli oldalán volt. Feltételezésünket erősítik azok a visszaemlékezők, akik az álló szobrok közelében, velük egy sorban később felállított Szent László lovas szobornak várbeli elhelyezéséről írtak.

Az álló királyszobrok közül balról az első Szent Lászlót ábrázolta. Nyakában lánc lógott, azon kard, kezében csatabárdot és pajzsot tartott.

A középső, Szent Istvánt ábrázoló szobornak arany országalmája volt kereszttel, kardja hüvelybe dugva, láncon lógott.

A harmadik Szent Imre herceget ábrázolta: kezében jogart tartott, kardja, tőre, valamint kettős kereszttel ellátott pajzsa volt.¹⁰⁹ Az előbbi leírást Bunyitay Vince még kiegészítette azzal, hogy mindhárom szoboralak koronás, kardos, sarkantyús volt. Szent Imre herceget szakáll- és bajusztalan ifjúként ábrázolta a szobor, miközben pajzsa a lábainál volt.¹¹⁰

Szent László szobrának pajzsán latin nyelvű felírás volt: „*Anno Domini MCCC70 Serenissimo Principe regnante Domino Ludovio Rege Hungariae venerabilis Dominus Pater Demetrius Episcopus Varadiensis fieri fecit has sanctorum imagines per Martinum et Georgium, filios magistri Nicolai pictoris de Colosvar.*”¹¹¹ A szöveg magyar változata: Az Úrnak 1370. esztendejében őfelsége Lajos, Magyarország királya uralkodása alatt állíttatta eme szobrokat tisztelendő Demeter atya, Várad püspöke, Miklós kolozsvári festőművész Márton és György fiai által.¹¹²

¹⁰⁹ Bunyitay 1883. 1. köt. 188. p.

¹¹⁰ Miskolczi 1992. 212. p.

¹¹¹ Bunyitay 1892. 60. p. – Miskolczi Csulyak István jegyezte le 1609-ben a Szent László álló szobrának pajzsán levő felírást.

¹¹² Bunyitay 1892. 60. p. (Schedius L.: *Zeitschrift von und für Ungarn*. 1804. 86–87. p.)

Szalárdi János szerint ezek oszlopokon álló statuák voltak.¹¹³ A három királysobron – Imre herceget a hagyományos kegyelet a két szent királyhoz csatolta – „olaszos igazodás mutatkozott”, az új lovageszménynek megfelelően nem hosszú ruhában, hanem rövid páncélba öltözött vitézeket ábrázoltak, kiknek lábát nem fedte köpeny.¹¹⁴

„Az eredeti Szt. László szobor – és vele együtt a hasonló felépítésű Szt. István és Szt. Imre szobor – a protorenaissance legkiválóbb alkotásainak sorába tartozhattak. Nagy jelentőségük abban rejlik, hogy formai megoldásukban, sőt anyagukban is függetlenek az architektúrától, ami a középkornak a dómokhoz kötött kőszobrászatával szemben óriási lépés, és ezzel a leghatározottabban a renaissance problémáit előlegzik, annak útját készítik elő” – állapította meg Balogh Jolán.¹¹⁵

A váradi szobrok felállítása után, a Kolozsvári testvérpár 1373-ban Prága városa számára elkészítette a sárkányölő Szent György lovas szobrát, amely ma is látható a Hradcsin udvarán, a Szent Vitus-dóm mellett. E szobor másolatát 1904-ben Kolozsváron is felállították, így abból következtetni lehet Márton és György művészetére.¹¹⁶

Szent László lovas szobra

Zudar János püspök (1383–1395) nagy tisztelője volt Szent Lászlónak, ezért a Szent György lovas szobor felállítását követően, megbízta Márton és György mestert, hogy készítsenek számára egy Szent Lászlót ábrázoló lovas szobrot. A megbízás

¹¹³ Szalárdi 1980. 618. p.; Bálint 1992. 212. p.

¹¹⁴ Péter 1997. 66. p.

¹¹⁵ Balogh 1982. 1. köt., 20–21. p.

¹¹⁶ Balogh 1982. 1. köt. 20–21. p.; Bunyitay 1892. 61. p.;- Budapesten is több másolata ismert a Szent György-szobornak. Az egyik köztéren felállított példánya a Halászbástya lépcsősorának alján látható, a másik az Epreskertben.

időpontja nem ismert, az ellenben tény, hogy 1390-re már elkészült.¹¹⁷

A szobrot 1390. szeptember 8-án ünnepélyesen Luxemburgi Zsigmond király és felesége, Mária királyné jelenlétében leplezték le. A műalkotás talapzatán ellenben az állt, hogy már május 20-án elkészült.¹¹⁸

Miskolczi Csulyak István jegyezte le 1609-ben a ló alatti talapzaton levő pajzs feliratát, amely latinul így szól: „*Anno M. 390 die XX mensis Maii Rege Sigismundo et Maria Regina feliciter regnantibus hoc opus fieri fecit Reverendus in Christo Pater Dominus Joannes Episcopus Varadiensis per Magistros Martinum et Georgium de Colosvar in honorem Sancti Ladislai Regis.*” Magyarul: 1390. év május 20-án Zsigmond király és Mária királynő boldog uralkodása alatt állíttatta e műremeket tisztelendő atya János, váradi püspök, Márton és György kolozsvári mesterek által, Szent László király tiszteletére.¹¹⁹

Húsz év telt el az álló szobrok elkészítése óta, és a Kolozsvári testvéreket a talapzaton immár mestereknek nevezték, anélkül hogy emlékeztettek volna festő édesapjukra, Miklóstra, ahogy az, az álló Szent László-szobor pajzsának szövegén olvasható volt.

A lovas szobor Szent Lászlót – Bunyitay Vince szerint – úgy tüntette fel, ahogy a nemzet emlékében élt: nyílt helyen, harci ménjén ülve, jobbában csatabárdal, amint éppen csatába vágat, hogy megvédje övéit s szent hitét.¹²⁰

Nyílt helyen állították fel márvány talapzatra Szent László ércbe öntött aranyozott lovas szobrát. A kérdés csupán az, hogy a vár melyik részén? Bunyitay Vince 1883-ben azt írta, hogy a vár nyugati kapujától jobbra, a székesegyház s a püs-

¹¹⁷ Bunyitay 1883. 1. köt. 209. p.

¹¹⁸ Bunyitay 1883. 1. köt. 210. p.; Bunyitay 1892. 62. p.

¹¹⁹ Bunyitay 1883. 1. köt. 210. p.; Bunyitay 1892. 62. p.

¹²⁰ Bunyitay 1883. 1. köt. 209. p.

pöki palota közt, amannak főajtaja előtt állt.¹²¹ Ugyanő 1892-ben ellenben már csak annyit írt, hogy a vár nyugati kapujától jobbra volt felállítva.¹²²

A korabeli szemtanúk bár nem egységesen határozták meg a lovas szobor helyét, de ezekből a leírásokból lényegileg azonos következtetésre lehet jutni. Miskolczi Csulyak István szerint: a várba való belépésnél jobb felől található a lovas szobor, és ezzel egy sorban ugyanott a három, ércbe öntött álló szobor is.¹²³ Szamosközy István nem határozta meg a lovas szobor helyét, mindössze annyit írt, hogy mellette áll a három gyalogos királyalak.¹²⁴ Rossi kapitány 1598-ból való váralaprajza a négy bronzszobrot a székesegyháztól délre levő püspöki palota előtti térre helyezi.¹²⁵ Ez annyiban egyezik Miskolczi megállapításával, hogy ide a várba lépés után jobb felé haladva, azaz dél irányában lehetett eljutni. Istvánffy Miklós azt állította Szent László lovas szobráról, hogy a székesegyház előtti téren, egy talapzaton volt felállítva. Ezeket a közléseket a Magyar Simplicissimus azzal egészíti ki, hogy a lovas szobor a „nagyobbik templom”, azaz a székesegyház bejáratánál márványtömbön állott.¹²⁶ De a székesegyház melyik bejáratánál? A két torony közötti nyugatit az 1598-ban felvett leltár egyszerű

¹²¹ Bunyitay 1883. 1. köt. 209. p.

¹²² Bunyitay 1892. 62. p.

¹²³ Miskolczi 1992. 212. p.

¹²⁴ Szamosközy 1981. 153. p. – Szamosközy István (1570–1612): Az első hivatásosnak tekinthető magyar humanista történetíró, akit Bocskai István fejedelem (1604–1606) udvari történetírónak nevezett ki. Művei csak töredékesen maradtak meg, ezek közül talán a legjelentősebb az *Erdély története*, amely a fejedelemség 1598–1599. és 1603.évi eseményeivel foglalkozik. (PivárCSI 2002. i. m. 213. p.)

¹²⁵ Bálint 1992. 212. p.

¹²⁶ Bálint 1992. 212. p. – Istvánffy Miklós (1538–1615) politikus, költő, humanista történetíró, alnádor. 1562-től Oláh Miklós titkára egészen annak haláláig (1568), majd kancelláriai tisztviselő, később királyi tanácsos, majd 1582-től alnádor. Műveltségét, rendkívüli nyelvtudását, írói tehetségét ellenfelei is csodálták. A Habsburgok feltétlen híve, a reformáció ádáz ellensége volt. Fő művében a nagy kortörténetében is, amely az 1490–1606 közötti időszakot tárgyalja, ezt a szemléletet követi.

kapunak (janua simplex) nevezi, szemben a székesegyház nagyobb déli kapujával. Ezek szerint az utóbbi volt a főkapu, amelyhez a vár nyugati kapujától jobbra haladva lehetett eljutni. Itt volt a székesegyház előtti tér. A székesegyház nyugati kapujához egyébként is a várkaputól előre kellett volna haladni, s nem jobb felé. Cesare Porta tollrajzán (1598) és Georg Houfnagel metszetén (1599) ellenben a lovas szobor a székesegyháztól nyugatra látható, ami ellentmond a fenti véleményeknek, miszerint a szobrok a székesegyház déli főbejárata előtt álltak volna. Mindent figyelembe véve valószínű, hogy a két rajzoló lehetett pontatlan, főleg, ha az egyik a másik munkájából ihletődött.

Sokáig úgy tudták, hogy az előbbi rajzon és metszeten kívül nem maradt más illusztráció a szobrokról az utókor számára. Ezért is jelentős Kerny Terézia közlése a bécsi Kunsthistorisches Museumban rendezett Prag um 1600 című kiállításon előkerült két, lavírozott tusrajrról. Ezek a II. Rudolf számára Georgius Houfnagel által készített, illusztrált emblémáskönyv 126. verso lapján láthatók, utólagosan beragasztva. A lap középső mezejét a *Vires acovirit evndo* című négy embléma uralja. Fölötte 5,4 × 6,9 centiméteres méretű lapon a három váradi álló szobor látható Kerny Teréz szerint, felirat nélkül. Az alakok viselete teljes páncélzat. *Attributumuk* is azonos: jogar. Igaz ennek ellentmondanak a korabeli leírások, azok szerint csak Szent Imre kezében volt jogar. A lap alján pedig 6,1 × 4,5 centiméteres képecske látható: Szent László lovas szobra talapzaton, jobb kezében bárdal.¹²⁷

Balogh Jolán szerint Kolozsvári Mártonnak és Györgynek ez az építészeti háttértől teljesen független, szabad térre komponált lovas szobra lehetett a fő műve. *„Alkotásuk mely nemzeti szimbólummá lett, a klasszikus kor óta az első szabad téren felállított*

¹²⁷ Kerny 1989. 91. p.

bronz lovas szobor, mely nemcsak vallásos eszménykép volt, mint a Szent György, hanem egy nagy uralkodó személyének a megjelenítése. A lovas szoborról szemtanúk (Janus Pannonius, a Peer-kódexének költője, Heltai Gáspár, Szamosközy István, Miskolczi Csulyak István) mind magasztalólag írnak. [...] Márton és György kolozsvári szobrászok művészete a jövő fejlődés irányát jelző, úttörő jelenség. Azok a problémák, melyekkel ők foglalkoztak: az álló alak, az ágaskodó lovas és a lépő lovas szobrászi megfogalmazása a renaissance legfőbb problémái lesznek a következő században. Az új feladatokat egyúttal mind új anyagban, a bronzban oldották meg, mely újszerű elgondolások megvalósítására nagy lehetőséget adott. Szobraik a gótikus stílus kötöttségéből kibontakozó valószínű felfogásukkal jellegzetesen proto-renaissance alkotások. Művészetüknek ez az úttörő jellege emeli őket az egyetemes szobrászat irányt jelző nagy egyéniségei közé.”¹²⁸

A szobrok három évszázadon keresztül dacoltak az idővel, egészen 1660. augusztus 28-ig. Akkor foglalták el a törökök a váradi várat, és sok más értékkel együtt elpusztították az általuk bálványoknak tartott királyszobrokat is.

Szalárdi János szemtanúként így emlékezett: *„Az három oszlopon álló és I. László király lovas nagy mesterségesen öntetett statuáit, állóképeit, hogy nekik mintegy reliquiák volna semmiféle képen nem szenvedni, mindenestül diribról-darabra roncsolták vala.”¹²⁹*

Az ostromnál jelen levő Evlia Cselebi török világutazó is beszámolt a szobrokról – amint ő írta –, Várad várának talizmánjairól. Írása pontatlanságokkal és túlzásokkal teli, ennek ellenére megismerhetjük belőle a törökök vélekedését e műalkotásokról, és nyomon követhetjük az útjukat egészen Belgrádig, hiszen Evlia Cselebi is elkísérte őket. *„Várad belső vára előtt*

¹²⁸ Balogh 1982. 1. köt. 24–25. p. – Pannonius, Janus (1434–1472) A magyar humanista költészet legkiválóbb és legismertebb mestere. Vitéz János váradi püspök, majd esztergomi érsek unokaöccse. Verseinek legnagyobb részét Itáliában írta, hazai költeményei közül a *Búcsú Váradtól* az egyik legjelentősebb. (Pivárcki 2002, i. m. 212. p.)

¹²⁹ Szalárdi 1980. 633. p.

néhány híres uralkodónak szobra állott. Némelyike [valójában mind - sz. m.] bronzból volt, s [egyike] lovon ülő helyzetben volt felállítva. Fácseti Ali aga azt mondá, hogy miféle bélpoklos bálvány-szobrok ezek? Lovát neki ugratván szablyáját úgy dobta az említett bronzszoborhoz, hogy annak a szobornak jobb karját egyszerre leszakította, mint egy ugorkát. A többi nép is kardjával csapott erre a bálványra. Némelyeknek a kardjuk darabokra törött, de Ali agának régi német kardja volt s néhány bálványt összevagdalt vele. Ezek a szobrok oly szépek voltak, hogy mindegyik ragyogott az aranytól, midegyik felért egy-egy Rum[élia] tartomány adójával. Szemeik éjjelvilágító kőből, körmeik húsz karátos gyémántból voltak [??], némelyiknek kezében drágaköves [??], zománcos buzogány és dárda volt, derekukat öv, vállukat pajzs díszítette. Némelyik [egyik - sz. m.] lóháton ülve, másik [a többi - sz. m.] pedig gyalog volt; aki lovaikat látta azt vélte, hogy elevenek. Mindegyiknek termete felért két ember természetével. [...] Ali pasa a fennebb említett szobrokat, csodálatos képeket, néhány ezer harangot és csengetyüt, a különféle mozsárágyukat, a szépen kidolgozott ágyukat és más hadiszereket mind húsz-harminc pár bivalytól és ökörtől vont szekerekre rakatta. [...] Váradról Ali pasa agájával s mintegy háromezer katonával és hétszáz podgyászos szekérral isten nevében déli irányba mentünk s Feketebátor várába érkeztünk. Onnan Jenő várába, onnan Temesváron és Dentán áthaladva Pancsova palánkára érkeztünk. Innen három napig szállítottuk át hajókon a sok szekeret és podgyászt s Belgrád várába érkeztünk. [...] A főszerdár megparancsolta, hogy a Sárospatak és Székelyhíd várak ellen indítandó hadjáratra a váradi várból hozott ércszobrokból ágyúkat öntsenek. Egy szobrot ferhádi kalapácsokkal százezer baj és vesződtség között összetörtek, azután tűzbe tették azt, csakhogy lehetetlen volt megolvasztani, azért végtére kihúzták a tűzből és felhagytak a munkával.”¹³⁰ Így pusztultak el a váradi királyszobrok, Kolozsvári Márton és György alkotásai.¹³¹

¹³⁰ Cselebi 1904. 41-44 . p. - Evlia Cselebi (1611-1687). Török világutazó, történetíró. Kiváló neveltetést kapott a szultáni udvarban. Sokféle utazott és sok emberrel érintkezett, ezeket az élményeit írja le a terjedelmes Utazások könyve című munkájában. A magyarországi utazás leírását a hatodik kötetben találjuk.

ÉPÍTKEZÉSEK A RENESZÁNSZ JEGYÉBEN

A vár védőműve a kor elején

A tatárdúlást követően, 1474 elején újabb komoly megpróbáltatás érte a váradiakat. Ali bég szendrei pasa február 7-én Váradra tört. Hatalmába kerítette a várost, de a várat a védők hősi ellenállása miatt nem sikerült elfoglalnia. A törökök sikertelenségében az is közrejátszott, hogy nem hoztak magukkal „nehézabb ostromszekereket”. Jobb híján tüzes nyilakat lövöldöztek a várba, mire a védők leszedték az épületek gyúlékony tetőit. A csalódott törökök elvonultak, de előtte még bosszút álltak a váron kívülieken. Az időseket és a gyermekeket legyilkolták, a fiatal, életerős embereket pedig elhurcolták. A várost felgyújtották, a kincseket, értékes dolgokat elvitték.¹³²

Mátyás király nem nézte tétlenül, hogy a város vagyoniilag és létszámban is csaknem teljesen tönkrement a törökök ostroma következtében, ezért megerősítette a káptalan és a város szabadságait és kiváltságait.¹³³

Cselebi a török történetírás hagyományait követve, nem közöl pontos adatokat, túloz. Mégis igen értékes forrás, melyet megfelelő forráskritikával értelmezni lehet.

¹³¹ Péter I. Zoltán: *Szenzációs hipotézis a királyszobrokról* In: *Bihari Napló*, 2008. április 29. – A szobrok Belgrádba érkezését és ottani összetörésüket kétségbe vonta a 2008. évi Varadinum egyik előadója, Vitéz Kiss Imre, aki azt állította: lehetséges, hogy nem pusztultak el a királyszobrok. Kijelentését arra alapozta, hogy Evlia Cselebi visszaemlékezésének a szobrok elpusztítására vonatkozó részében ellentmondásokat fedezett fel. Szerinte a török gálya elsüllyedt a Dunán, és a szobroknak még most is a folyam mélyén kell lenniük. Sok helyen megfordult Kiss Imre ez ügyben Törökországtól Szerbián keresztül. Minden hivatalos helyen támogatták, hogy kutassák fel a Duna medrét. Szponzorokat is talált. Úgy tervezte, ha megtalálják, akkor restaurálni fogják az értékes szobrokat, hogy utána visszajuttassák a váradi várba, ahonnan elhurcolták őket. Az előadás óta több év is eltelt már, de a dunai kutatás híre még nem jutott el hozzánk.

¹³² Péter 2005. 53. p.

¹³³ Borovszky 1901. 188. p.

A törökök 1474. évi ostroma után Filipecz János püspök (1476–1490) egy tornyokkal bíró új és erős körfallal erősítette meg a várat. „*A középkori várnak ezeken az új szakaszain feltehetőleg a renaissance is nyomot hagyott egy-egy részletében, talán faragott címerkövekben*” – vélte Balogh Jolán.¹³⁴ Szerinte a Cesare Porta rajzán, illetve George Houfnagel metszetén a belső vár – a Martinuzzi által a későbbiekben emeltetett nyugati toronybástyás védőfal kivételével – jobbára Filipecz püspök építkezéseit szemlélteti.¹³⁵

Egy egykori utazó, Petrus Ranzanus csodálattal szólt 1488–1490 körül a püspök alkotásáról: „*Építettett Váradon egy bevehetetlen várat, amelynek óriási falai, tornyai és e hatalmas munkálathoz alkalmas szálláshelyei teljes egészében megmutatják az alapító lelki nagyságát...*”¹³⁶

A következő építető, akiről tudomásunk van a már említett Martinuzzi Fráter György püspök (1534–1551) volt. A püspök Buda 1541. évi elfoglalását követően, a törökök előrenyomulását látva, döntött a vár megerősítéséről. Nyugaton új védőfalat emeltetett, s a kaputól északnyugatra toronybástyát építettett.¹³⁷ Ezért is írhatta a látottakról Georgius Reychersdorff azt, hogy: „*György barát, aki Erdély királyi kincstárnoka, e helynek püspöke, remek, nagy költséggel épült, kiválóan erődített várat birtokol.*”¹³⁸

Fráter György építkezéseire Balogh Jolán az olasz tüzérparancsnok 1598. évi jelentéséből, valamint Cesare Porta rajza és Georg Houfnagel metszete alapján következtetett. Az említett jelentés szerint: „*A várnak két régi és gyöngye fal-övezete van, alakja kerek, tornya nincs, vagy valamilyen oldal-védőműve. A város*

¹³⁴ Balogh 1982. 1. köt. 30–31. p.

¹³⁵ Balogh 1982. 1. köt. 31. p.

¹³⁶ Bunyitay 1883. 1. köt. 313. p.; Bálint 1992, 96. p.

¹³⁷ Bunyitay 1883. 1. köt., 401. p.

¹³⁸ Bálint 1992, 117. p.

*felé a kapuval szemben egy másik övezet kezdődik hatalmas fallal, erős kapuval és jobbra egy toronnyal, igen széles homlokfalakkal; ezt a művet György barát csináltatta, a város püspöke.”*¹³⁹ Egyes feltételezések szerint a hadászati szempontból elavult erődítmény földbástyákkal való körülvételéhez valóban hozzálátott már Fráter György 1552 előtt, kőből és téglából rakott első bástyaköpenyének építését viszont csak János Zsigmond uralkodásának végén, 1571-et megelőzően kezdték el.¹⁴⁰

A Fráter György által épített védőgyűrűt, erős kaput és toronybástyát – mely az említett olasz tüzértiszt 1598. évi jelentése szerint a középkori püspökvár nyugati oldalát erősítette – Emődi János szerint 1599–1603 között bonthatták le.¹⁴¹

Az 1598–1599 körül készített Georg Houfnagel-metszeten jól kivehetőek a belső körfalak – keleten kettős fallal. A körfalat tornyok szakították meg, délen pedig a védelmi szerepet a masszív falú püspöki palota biztosította. *„A kezdetekben bizonyára fogazott pártájú körfalakat, mint 1911-ben megtalált darabjuk is bizonyítja, a 16. században már terméskövekből készült nyeregtető fedte. Belsejükben keskeny folyosó volt, amelyen egy ember éppen elfért. Így tehát a védők fedetten juthattak át egyik toronyból a másikba”* – vélte Gyalóky Jenő.¹⁴²

Ezek után lássuk, hogy mit igazoltak a feltételezésekből a 20. század végi régészeti ásatások. A gótikus kori püspöki palota régi szárnyának építése előtt a vár déli részén egy masszív fal volt, amelynek nyomait négy régészeti szelvényben is fellelték. Adrian A. Rusu szerint határozottan kijelenthető: a fal nem folytatódik a püspöki palota újabb szárnya irányába. A gótikus palota építésekor úgy találták, hogy annak vastag falai miatt

¹³⁹ Balogh 1982. 1. köt. 38–39.p. – Az egykori kaputorony, vagy óratorony kör alakú alapjának egy részét feltárták az ezredfordulón végzett ásatás során.

¹⁴⁰ Emődi J. 1998. 2. köt. 9. p.

¹⁴¹ Emődi J. 1998. 2. köt. 33. p. – A szerző itt Scholtz 1907. 74. p.; Sebestyén 1987. 135. p.; Balogh 1982. 2. köt. 62. p. művére hivatkozik.

¹⁴² Gyalóky 1933. 84–85. p.

nem szükséges a vár déli oldalának ezen a részén külön védőfalat is emelni, a palota fala egyben a kötőgát szerepét is betöltötte.¹⁴³ Ami a Filipecz János püspök építkezéseit illeti, azokat a régész szerint az általa végzett ásatások nem igazolták. „Az ásatások eredményeként nem lehet kapcsolatot teremteni a püspöki palota újabb szárnyától délre levő fogazott fal és a Filipecz püspök által megrendelt munkálat között” – állapította meg Adrian A. Rusu.¹⁴⁴

Az ötszögű, ötbástyás külső vár

Báthory István volt az, aki az 1560-as években a vár teljes újjáépítésére gondolt, egy merőben új várövezet építésére, amely magába foglalja a középkori várat. Az építkezés legelső szakaszában, 1569–1570-ben a vár déli részén a Királyfia-bástya épült fel. Ennek alaprajzi elhelyezéséből kitűnik, hogy az új várövezetet eleve ötszögletesre tervezték – állapította meg Balogh Jolán –, az ötszög sarkain egy-egy toronybástyával, olasz reneszánsz stílusban.¹⁴⁵

A bástyák a következők: a nyugati bejáratától délre a Földbástya (a későbbi Bethlen-bástya), ezt követi az óramutató járásával ellentétes irányban a Királyfia-bástya, a Veres-bástya, az Aranyos-bástya és a Csonka-bástya.

„A centrális építkezés renaissance eszméje grandiózus formában öltött benne testet. Tervezőjét erre a megoldásra ihlette már a középkori belső vár is szabálytalan kört alkotó kerítésfalával. Ehhez a maghoz kitűnően simult az ötszögű külső vár, annak cortinái – régi helyes magyar elnevezéssel élve –, közkőfalai, csaknem párhuzamosan futó vonalaikkal formailag mintegy kiemelve a belső várat, a sugárszerűen szertenyúló ék alakú bástyák meg erős és merész hangsúlyt

¹⁴³ Rusu 2002. vol. I. 52. p.

¹⁴⁴ Rusu 2002. vol. I. 52–56. p.

¹⁴⁵ Balogh 1982. 1. köt. 41–42. p.

adnak az egész épületkomplexumnak” – állapította meg Balogh Jolán.¹⁴⁶

A művészettörténész szerint a vár tervezője ismeretlen, de feltételezése szerint mindenképpen olasz építész vagy hadmérnök lehetett.¹⁴⁷ Újabban a kutatók Giulio Cesare Baldigara személyével azonosították a munkálatokat 1570-ben vezető építész, s kézenfekvőnek tartották, hogy nemcsak az elsőnek, a Királyfiabástyának ő volt a tervezője, hanem a teljes ötszögű, újolaszbástyás rendszerű alaprajznak is.¹⁴⁸ „Mindazonáltal forrásaink egyes adatait értelmezve, valószínűnek tűnik, hogy a vár építészeti koncepciójának a körvonalazása után – a szintén Giulio Cesare Baldigara, illetve fivére, Ottavio által tervezett és 1577 előtt még csupán palánkfal-as-újolaszbástyás, ötszögű szatmári várhoz hasonlóan –, először rótt palánkfal, illetve fonott sövényborítású földbástyákat emeltek, már csak a korábbinál korszerűbb és állandó védhetőség miatt is. Az 1569 és 1619 között folyó, a vármegyék és a székely, illetve szász székek munkaerejét is igénybe vevő építkezések során aztán fokozatosan, különböző fundátorok irányítása alatt emelték a bástyák és a kötőgátak ma is álló falait úgy, hogy a korábbi falgyűrűt teljes egészében belefoglalták az újolasz rendszerű ötbástyás vár belsejébe, miközben annak egyes falszakaszai a külső vár teljes kiépülése előtt időlegesen részei voltak a védrendszernek” – állapította meg Emődi János.¹⁴⁹ Az építés részletei ugyancsak a váradi történész alapos helyszíni kutatásai alapján váltak ismertté.¹⁵⁰

János Zsigmond fejedelem halála után, 1571 tavaszán a fejedelmi székbe Báthory István váradi főkapitány került. A vár építése ettől újabb lendületet vett. Felépült az északi Aranyos-

¹⁴⁶ Balogh 1982. 1. köt. 42-43. p.

¹⁴⁷ Balogh 1982. 1. köt. 43. p.

¹⁴⁸ Emődi J. 1998. 2. köt. 9. p.; Kovács 2003. /kézirat/

¹⁴⁹ Emődi J. 1998. 2. köt. 9. p. – A szerző itt egyértelműen a vár nyugati részén levő, Martinuzzi Fráter György által építtetett részre utal, amelyet szerinte 1599 és 1603 között bontottak le.

¹⁵⁰ Emődi J. 1998. 2. köt. 11-12. p.

bástya, amelynek ormán kőbe vésve az 1572. évszám szerepelt. Emődi János szerint a Királyfiához hasonlóan, az Aranyosbástyát is Cesare Baldigara tervei alapján építhették.¹⁵¹

A Csonka-bástyát 1574–1580 között emelheték. A Veresbástya építését 1585-ben kezdték el, de mielőtt elérhetek volna az övpárkányáig, leálltak az építkezéssel, s csak az 1598. évi ostrom idejére készült el teljesen.¹⁵²

Az ötödik, a Földbástya a 16. század végére készült el, ideiglenesen csak palánszerkezettel védve. Majd csak 1618-ban, Bethlen Gábor uralkodása idején kezdődött el a kőburkolatának az építése, ezért is kapta a fejedelem nevét. Ezt az évszámot vésték – egyet tükörben – a bástyaél kvádereibe. A kapu felőli bástyafülön látható veretdíszes keretű verses feliratot azonban a munkálatok elhúzódásának tükrözően csak később, 1627-ben készítették el. Csúcsán Bethlen Gábor címere állott ovális pajzsban, amelyet ugyancsak maszkokkal és veretdíszekkel ékes keret fogott körül.¹⁵³

A bástya építészete Giacomo Resti volt.¹⁵⁴ Bethlen megparancsolta az építésznek, hogy a bástya új, kőből készült burkolatát és mellvédjét a Veresbástya méreteihez igazítsa.¹⁵⁵

A kőfaragójelek összehasonlító vizsgálata, illetve a téglák méretei alapján Emődi János megállapította a bástyák közötti kötőgátak (cortinák) építési éveit is: a Csonka-bástya és az Aranyosbástya közötti kötőgát 1580–1581-ben, az Aranyosbástya és a Veresbástya közötti 1582–1583 körül épült. A Királyfiabástya és a Veresbástya közötti kötőgát nagyjából az utóbbival egyszerre épülhetett. 1598–1599-ben még hiányzott a Csonka-

¹⁵¹ Emődi J. 1998. 2. köt. 13. p.

¹⁵² Balogh 1982. 1. köt. 44. p.; Balogh 1982. 2. köt. 104. p.; Emődi J. 1998. 2. köt. 13–17. p.

¹⁵³ Kovács 2003. /kézirat/ – A töredezett emléktáblát 2010-ben példásan restaurálták.

¹⁵⁴ Kovács 2003. /kézirat/

¹⁵⁵ Emődi J. 1998. 2. köt. 19–20. p.

és a Földbástya (a későbbi Bethlen-bástya) közötti bejárati kötőgát. A Csonka-bástya nyakából kiinduló kötőgát csak pár métert haladt a kapu felé, utána kelet felé derékszögbe fordulva csatlakozott az akkor még létező középkori vár külső védvonalához. A kapuig húzódó kötőgát-szakaszt valamikor 1599–1603 között építhették. A Csonka- és a Földbástya közötti kötőgát közepén található a vár nyugati kapuja, amely eredetileg 1573-ból való, de a 18. században átépítették. A kapubástya északkeleti sarkára 1640-ben I. Rákóczi György egy hengeres épületet, egy „óratornyot” építtetett, amit Szalárdi János is megerősít krónikájában.¹⁵⁶

A Bethlen- és a Királyfia-bástya között 1598-ban még a középkori várfal képezte a védvonalat. A kötőgát csak ezt követően, legkésőbb 1604-ig épülhetett.¹⁵⁷

„Az újolasz rendszerű vár számára csak egy [nyugati] kaput terveztek és építettek meg Báthory István uralkodása alatt. Így a második, keleti kapu nem szerepelt Szamosközy István leírásában (1603), Benzini (1752) és Marini (1769) térképein, s csak Marini egy későbbi térképén (1775–1776) jelenik meg. Nyilván az osztrák várparancsnokság nyitotta a kaszárnyává lefokozott vár igényeihez igazodva.”¹⁵⁸

Az építkezések megszervezésében, irányításában a mindenkori várkapitányok jeleskedtek, előbb Báthory Kristóf 1572–1577 között, majd Giczzy János 1577–1585 között, utóbb Sibrik György 1588-ig. Báthory István, amíg Erdélyben élt, személyesen ellenőrizte a vár építését.¹⁵⁹

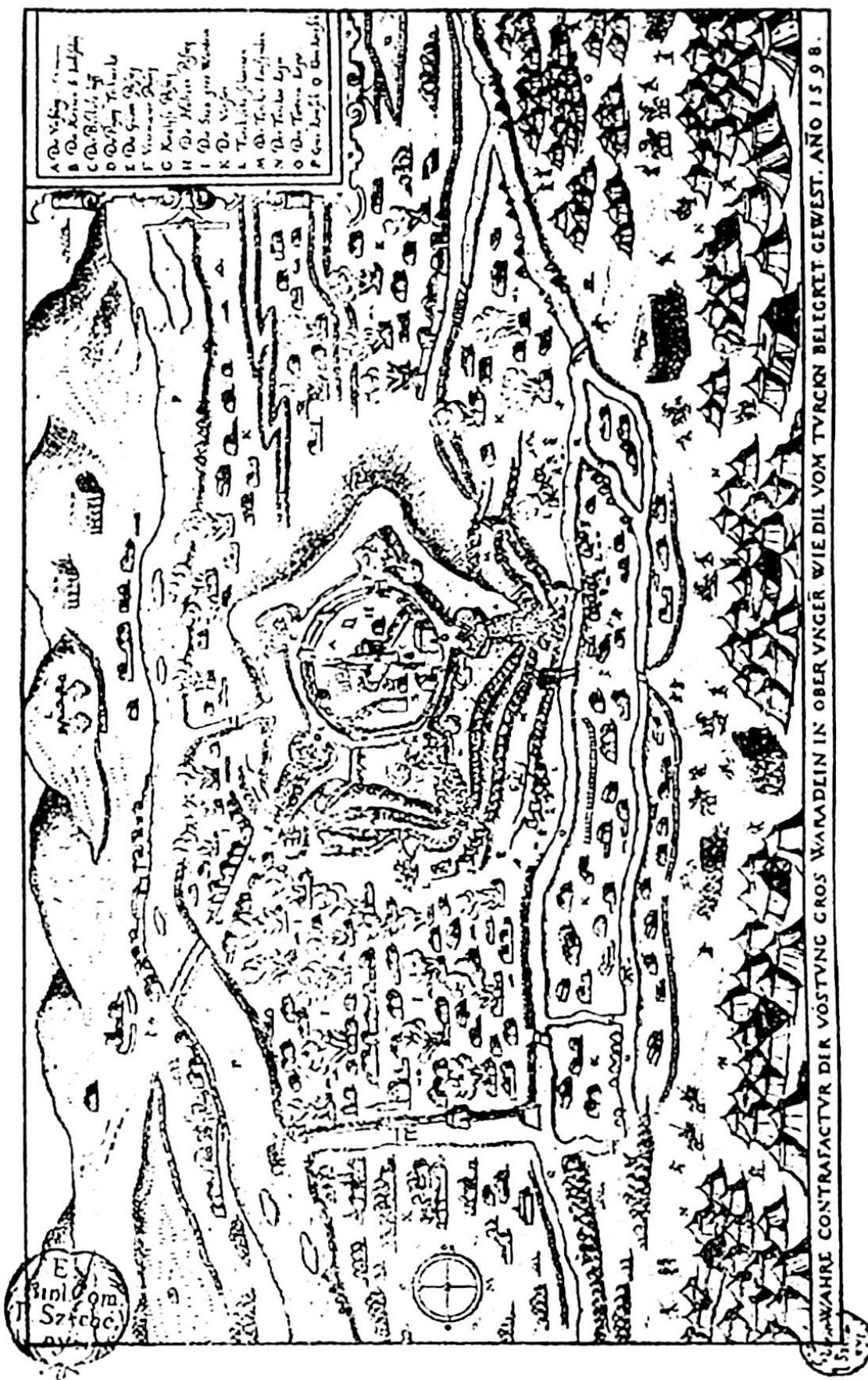
Annak ellenére, hogy Báthory István Miksa királyhoz fordult, hogy küldjön számára építész, az nem segítette ki. Emiatt Báthory új „fundáló” után nézett az 1570-es évek vége felé, de

¹⁵⁶ Emődi J. 1998. 2. köt. 18. p.; Balogh 1982.2. köt., 65. p.

¹⁵⁷ Emődi J. 1998. 2. köt.14–19. p.; Balogh 1982. 2. köt. 102. p.

¹⁵⁸ Emődi J. 1998. 2. köt. 16. p.

¹⁵⁹ Balogh 1982. 1. köt. 45. p.

A vár 1598-ban

ennek az „architectus italicus”-nak nem maradt fenn a neve; 1581-ben meg is halt.¹⁶⁰ Báthory István 1581-ben elküldte Lengyelországból olasz hadmérnökét, Domenico Ridolfinit a váradi vár ellenőrzésére. Ekkor a bástyák már mind megvoltak, de borításuk hiányzott. Tavasszal Ridolfininek kellett javaslatot tennie, hogy fával vagy kővel boríttassák-e őket, és ki kellett jelölnie a várkaput. A következő év nyarán Ridolfini ismét Váradon járt ellenőrzésen, majd feltehetőleg 1583-ban szintén ő vezette a munkálatokat.¹⁶¹ 1583 őszén egy újabb fundáló jár Váradon, a velencei Ottavio Baldigara, Rudolf királynak Felső-Magyarországon működő jeles hadmérnöke.¹⁶²

Az építkezés nehezen haladt, ezért Báthory 1583 novemberében megkérte Rudolf királyt, hogy engedje meg, hogy Ottavio Baldigara ismét Váradra jöhessen. A király decemberben beleegyezett, hogy a hadiépítész két hónapon keresztül irányítsa a vár építését, majd azt követően a munka irányítását bízta az ottani építőmesterekre.¹⁶³ Emódi János szerint a Veres-bástya már Ottavio Baldigara tervei szerint – immár kisebb méretekkel – épül fel, az urbinói Simone Genga felügyelete alatt, akit 1592-ig rendszeresen említenek Váradon.¹⁶⁴ Baldigara körülbelül 1584 júliusától decemberig tartózkodott Váradon, tevékenységéről az erdélyi régensek a legnagyobb elismeréssel írtak.¹⁶⁵

Báthory István lengyel király jól tudta, hogy Baldigara küldetésével nincs megoldva a várépítés, ugyanis ott nem szakértői utasításokra, hanem állandó ellenőrzésre van szükség. Emiatt 1584 szeptemberében Váradra küldte Simone Genga építészt, akit októbertől szerződtetett, de úgy, hogy eleinte munkássága megoszlott Várad és Lengyelország között. Genga 1585 tavaszán

¹⁶⁰ Balogh 1982. 1. köt. 45. p.

¹⁶¹ Balogh 1982. 1. köt. 45-46. p.

¹⁶² Balogh 1982. 1. köt. 46. p.

¹⁶³ Balogh 1982. 1. köt. 47. p.

¹⁶⁴ Emódi J. 1998. 2. köt. 16. p.

¹⁶⁵ Balogh 1982. 1. köt. 48. p.

ismét Váradon volt, s vezetése alatt a munkálatok új lendületet kaptak. Báthory István halála 1586 végén a várépítkezés munkálatait egy időre megállította.¹⁶⁶ Genga majd csak 1587 augusztusában tért vissza Erdélybe, és Báthory Zsigmond fejedelem szolgálatába állt, aki szeptembertől rábízta a váradi építkezések folytatását.¹⁶⁷

1557 júliusában kilenchavi ostrom után Izabella királyné képviselőjében Varkocs Tamásnak sikerült elfoglalnia a várat, az I. Ferdinánd királyt képviselő védőktől. A protestáns vallásra tért Várad és környéke az erdélyi fejedelemség része lett, a vár pedig a védelmi rendszer legjelentősebb végvára.¹⁶⁸ Azt követően, hogy Báthory Zsigmond 1594 júliusában lemondott, majd augusztusban visszavette az erdélyi fejedelemséget a váradiak azt válaszolták a követeknek, hogy már hűségesküt tettek a trónon Ferdinándot és Miksát követő Rudolf magyar királynak. Miksa főherceg védelmét kérték mind Báthory Zsigmond, mind a törökök ellen. A főherceg Nyári Pált, a jövődő várkapitányt küldte Váradra, akit rövidesen követett Melchior von Rödern tábornok gyalogosokból és lovasokból álló seregével.

Mihai Viteazul Havasalföld fejedelme, az Aga Lecca vezetése alatt, 1500 lovassal támogatta a védőket. Ezzel viszonzta Bocskai István korábbi segítségét, aki 800 lovassal és 1200 gyalogossal Mihai oldalán részt vett Târgoviște és Bukarest török fennhatóság alóli felszabadításában, illetve a giurgiui csatában.¹⁶⁹

Amire már számolni lehetett, 1598. szeptember 29-én megindult a török támadás a vár ellen, Szaturdzsi Mohamed pasa 60 ezer fős seregével. Mivel Rödern generális látta, hogy nem tudja megtartani a várost, felgyújtatta. Sokan elmenekültek, a

¹⁶⁶ Balogh 1982. 1. köt. 49. p.

¹⁶⁷ Balogh 1982. 1. köt. 50. p.

¹⁶⁸ Borcea-Gorun 2005. 110. p.

¹⁶⁹ Borcea-Gorun 2005. 127.p.; 132. p.; Bálint 1992. 265. p.; Sicoe 2011.

helyben maradtakat a generális befogadta a várba, így a védők száma elérte a kétezret.¹⁷⁰

A vár ostromát Szamosközy István részletes leírásából ismerhetjük.¹⁷¹ Négy hétig tartott az ostrom, a váradiak hősiességgel ellenálltak a túlerővel szemben. A törökök 1598. november 3-án elvonultak a vár alól. Rudolf király 1600. március 21-i levelében megerősítette a város szabadalmait és kiváltságait. Ekkor kapta Várad a máig ismert kibővített címerét.¹⁷²

Az ostrom során a legnagyobb rombolás a Csonka- és a Királyfia-bástyánál történt a többszörös aknázás következtében, de – Schels kapitány jelentése szerint – az ágyúzást követően leomlott Szent László tornya is.¹⁷³

A püspöki palota

A székesegyháztól délre levő gótikus püspöki palotát a reneszánsz korban tovább bővítik, szépítik. Belső beosztása az 1598-as ostrom utáni összeírásból ismeretes. A leírások szerint az impozáns külső lépcsőről a palota emeleti részébe lehetett jutni, jobbra egy nagy terembe, amelyben a leltár összeállításakor a várkapitány lakott, azután az ebédlőnek használt terem következett és még két kisebb helyiség. A padlózatot téglával burkolták. Az előbbi összefüggő szobasor után, elkülönítve, egy másik helyiségsort írtak le: ott volt a kápolna, négy hosszú ablakával, tehát még gótikus stílusban. A palota egyik legrégebbi részeként épülhetett. A kápolnából boltozatos szoba nyílt – a sekrestye –, egyetlen ablakkal. A kápolna „praetoriumából” egy lépcső vezetett a padlásra. Ugyaninnét nyílt, de másik irányba két helyiség, majd azután következett az a lakosztály, amelyben Izabella királyné lakott: egy nagyobb terem, ebédlő, belső szo-

¹⁷⁰ Bunyitay-Málnási 1935. 72-73. p.; Borovszky 1901. 191. p.

¹⁷¹ Szamosközy 1981. 159-165. p.

¹⁷² Borovszky 1901. 536. p.

¹⁷³ Balogh 1982. 2. köt. 106. p.; Marta 2013. 48. p.

ba, továbbá az a szoba, amelyről azt mondták, hogy ott született Erdély fejedelme, azután ennek „praetoriuma”, ahol az udvarhölgyek laktak. Ebből a helyiségből lépcső vezetett le Nyári Pál lakásába, amely három helyiségből állt. Az épület kéttraktusos volt: az egyik szárny négyhelyiséges, ezt az ostrom során súlyos károk érték, a másik szárnyon nyolc-kilenc helyiség volt, s még a kápolna.

Az 1557-es ostrom után Izabella királyné számára állították helyre az eredetileg a váradi püspököknek emelt palotát. Ezt megelőzően legalább kétszer átépítették: egyszer a 16. század elején, s egyszer ugyanezen a század végén.¹⁷⁴

Először Thurzó Zsigmond püspök (1506–1512) építtette át a püspöki palotát a reneszánsz jegyében.¹⁷⁵

Adrian A. Rusu az 1990-es évek ásatásainak eredményeire támaszkodva, kijelentette: Thurzó püspök a palota mindkét szárnyát átépíttette, bár annak főleg az új szárnyával foglalkozott. A régi szárnyban csak a másikhhoz hasonló lépcsőházat építtette. A munkálatokat Thurzó utódainak idejében is folytatták.¹⁷⁶

A régi írásos dokumentumokra alapozva, Bunyitay Vince szerint Thurzó Zsigmond mindjárt Váradra jövetelekor székháza megújításához fogott, melyet 1509-re fejeztek be.¹⁷⁷

A padovai illetőségű olasz utazó, Francesco della Vale valamikor 1535 körül feljegyezte, hogy a város kicsi volt és nem rendelkezett falakkal, ellenben a várbeli püspöki palota nagyon szép épület, akárcsak a püspöki székesegyház.¹⁷⁸

Bunyitay feltételezése szerint Martinuzzi Fráter György „a Thurzó építtette püspöki palotát megbővíté, kétségkívül azon okból, hogy a királyi udvar befogadására annál alkalmasabb legyen”.¹⁷⁹ Adrian A. Rusu szerint is arra utalnak bizonyos jelek, hogy az

¹⁷⁴ Kerny 1989. 99–100. p.; Balogh 1982. 2. köt. 122–125. p.

¹⁷⁵ Balogh 1982. 1. köt. 32–33. p.

¹⁷⁶ Rusu 2002. vol. I. 47. p.

¹⁷⁷ Bunyitay 1883. 1. köt. 360. p.

¹⁷⁸ Balogh 1982. 2. köt. 62. p.; Marta 2103. 46. p.

¹⁷⁹ Bunyitay 1883. 1. köt. 400–401. p.

utolsó jelentős munkálatokat a püspöki palotában Martinuzzi rendelte meg.¹⁸⁰

A Fráter György halálát követő zűrzavaros esztendőök végén, 1556–1557-ben a várnak súlyos ostromot kellett elszenvednie. Ez dél irányából volt a leghevesebb, s a palota bizonyára megsínylette.¹⁸¹ Valószínű, hogy ennek a helyreállító-átalakító munkának volt a végeredménye az a palotaépület, amelynek rommá lőtt helyiségeit 1598-ban, az ostrom után összeírták.¹⁸²

A püspöki palotát egy-egy fedett folyosó kötötte össze a székesegyházzal, körülzárva az úgynevezett püspöki udvart, amely szükség esetén elzárható lehetett a vár többi részétől.¹⁸³ Az 1991–1998 közötti ásatások során megállapították, hogy a folyosó két falát nem egyszerre építették. Először egy 1,2 méter vastag alapú, a lábazat felett 0,70 méteres falat emelhetek, amely lezárta a püspöki udvart. Később építhették mellé alapok nélkül a folyosó 0,48 méter vastag másik, szintén téglafalát. A két fal között 2,8 méter szélességben előkerült a folyosó padozata is. A folyosó emeletes volt, középtájon egy toronyszerű építménnyel és a régi püspöki palotát kötötte össze a székesegyház déli oldalával. Földszinti részét a hívek használhatták, ezen keresztül közelítve meg a székesegyház déli kapuját, míg az emeleti részt a püspök udvartartása használhatta. Az emeleti ablakok a püspöki udvar felé néztek. Minden jel arra mutat, hogy a püspöki udvar ki volt kövezve.¹⁸⁴

¹⁸⁰ Rusu 2002. vol. I. 48. p.

¹⁸¹ Balogh 1982. 2. köt. 67–69. p.; Kovács -Toca 1979. 107. p.

¹⁸² Kerny 1989. 104. p.

¹⁸³ Gyalókay 1933. 84–85. p.

¹⁸⁴ Rusu 2002. vol. I. 45. p.

Az újkori belső vár

A reneszánsz püspöki palotát 1620-ra bontották le a székesegyház maradványaival együtt, hogy helyet adjanak az újkori belső várnak, amely Bethlen Gábor palotájaként is ismert. Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájában* ezzel kapcsolatban a következőket írja: „*A régi királyoktól klastrom formájában faragot kövekből rakatott két igen magas, friss tornyú, mondhatatlan erősen egybeforradott kőrakású belső épületeket [Bethlen Gábor] nagy munkával elrontatván, minémű pompás királyi épületeket fundált és kezdett volt azok helyébe, láttam lerajzolva, melly ha akképpen véghez mehetett volna, nemcsak pompás voltára, hanem bezzeg erősségére is sokkal meghaladta volna az előbbieket, mint csak amelly része megkésziülhetett volt is, azokat egybevetvén a régiekkel, akik azokat érték és látták vala, ítéletet tehetnek felőle.*”¹⁸⁵

Szalárdi tehát láthatta a belső vár tervrajzát, így leírását hitelesnek kell tekintenünk. A krónikás leírja, hogy a belső vár a külső vár formáját követte ötszögben, szegletein a külső várfal bástyáinak megfelelő toronybástyákkal.

Bethlen idejében először a belső várnak a Csonka- és Bethlenbástyával szembeni toronybástyáit és a közöttük levő emeletes „olaszfokos” palotaszárnyat építették meg, a földszinten boltozatos mennyezettel, az emeleten pedig gerendás famennyezettel. A vár déli részén a Királyfia bástyával szembeni toronybástya nem épült meg teljesen, a Veresbástyához vezető palotaszárny építésével is csak a földszint beboltozásáig jutottak el.¹⁸⁶

Hogy mikor kezdték el a belső vár építését, erre pontos adataink nincsenek, az ellenben tény, hogy egy ideig párhuzamosan dolgoztak a palotán és a Bethlenbástyán. Az 1619-es építési szezon kezdetén már a palota felhúzásán dolgoztak a

¹⁸⁵ Szalárdi 1980. 96-97. p. - Szalárdi János (1601-1666): Először gyulaféhérvári levéltáros volt, majd I. Rákóczi György fejedelemsége (1630-1648) idején udvari titkár. A *Siralmas magyar krónikájának* kilenc könyve címmel megjelent műve Erdély 1530-tól 1662-ig tartó történetét dolgozta fel. (Pivárcki 2002. i. m. 213. p.)

¹⁸⁶ Szalárdi 1980. 596. p.

Váradra küldött kőművesek.¹⁸⁷ A belső vár tervezője Giacomo Resti északolasz mester volt, aki 1618 júliusában jött először Váradra.¹⁸⁸

A palota építése nagyobb lendülettel 1621-től folyt és egészen Bethlen Gábor 1629-ben bekövetkezett haláláig folytatódott.¹⁸⁹ Az addig befejezett szárnyakat a fejedelem „olaszfokra és sűrű csatornákon” építtette, azaz koronázópárkányuk fölött attika húzódott, s annak takarásában lapos, vagy igen alacsony fedelűket – a víz beszivárgását meggátolandó – esőcsatornák vették körül.¹⁹⁰

Bethlen halála után a várbeli építkezések utódjára, I. Rákóczi Györgyre maradtak. Kezdetben a politikai nyugtalanságok miatt csak javításokra szorítkozhattak. A belső vár építkezései az 1630-as évek derekától folytatódtak. Az ő uralkodása alatt leverték a már megépített olaszfokos attikákat, mivel azok nem feleltek meg az itteni csapadékviszonyoknak, és magas zsindelyes héjazatú tetőszerkezetet emeltek helyükbe.¹⁹¹ Bethlen Gábor utódjának gondja volt arra is, hogy befejeztesse a félbemaradt szárnyat és tornyot.¹⁹² 1638-ban a belső vár délkeleti szárnyán dolgoztak.¹⁹³

A fejedelem 1639 januárjában már a vártemplom építésére gondolt, s Haller Gáborral együtt leküldte a fundálóját a vártemplom helyének kijelölésére. Ibrányi Mihály vicekapitánynak a fejedelemhez írt leveléből tudható, hogy a belső vár közepére egy úgyszintén ötszögű templomot képzelt el a tervező, az olasz reneszánsz centrális építészet szellemében. De a fejedelem

¹⁸⁷ Kovács 2003. /kézirat/

¹⁸⁸ Balogh 1982. 1. köt. 57. p.

¹⁸⁹ Balogh 1982. 1. köt. 60-61. p.; Balogh 1982. 2. köt. 238. p.; Kovács-Tóca 1979, 107-115. p.; Kovács 2003. /kézirat/

¹⁹⁰ Kovács 2003. /kézirat/

¹⁹¹ Kovács 2003. /kézirat/

¹⁹² Kovács 2003. /kézirat/

¹⁹³ Balogh 1982. 1. köt. 61. p.

ezt elvetette, és folytatta a belső vár építését, és a templomot is belefoglalta a palotába.¹⁹⁴

I. Rákóczi György az eredeti terv szerint haladva, a Veres- és az Aranyos-bástyákkal szemben is felépíttette a belső toronybástyákat és a közöttük levő összekötő szárnyakat. Így a toronybástyáktól ritmikusan tagolt ötszög lényegileg kialakult.¹⁹⁵ *„Ebbe a zárt egységbe kellett elhelyezni a templomot. Rákóczi praktikus megfontolásból, de egyben jó ösztöntől, helyes érzéktől vezérelve, az ötszög déli szárnyát egészen a Királyfia bástyával szemközt épült toronybástyáig »templomnak rendeltetvén, nagy szép bolt[ozat] alá vetette vala«. Ezzel gyakorlatilag elérte, hogy a templom a fejedelmi lakópalota közelébe kerüljön. Építészeti szempontból pedig sikerült neki a várudvar hatalmas terét érintetlenül megőrizni. [...] Az udvart pillérekben nyugvó árkádsor övezte. A tágas tér széles nyugalma a ritmikusan ismétlődő, derűs ívelésekben méltó keretet kaphatott. Nem is udvar volt ez már, hanem tér, a fejedelmi Erdély egyik legszebb tere. Az udvart övező épületszárnyaknak ez az egyszerű, puritán és mégis monumentális tagolása már távol áll az olasz mintaképektől. [...] A helyi felfogás, a magyar renaissance érvényesült kialakításában. A nagyvonalú térképzés harmonikus módon egyesült benne a helyi erdélyi stílus széles nyugalmaival, közvetlenül kifejező egyszerűségével. Fejedelmi méretek patriarkális formában, olasz eszme erdélyi megvalósításban: ez a váradi vár lényege. Ugyancsak a magyar stílusirányzat tört előre akkor, amidőn Rákóczi a nyugati és déli szárnyak Bethlentől építtetett olaszfokos ormát leszedette, és helyébe magas, zsindeyes tetőket emeltetett. [...] Rákóczi építkezései, újításai folytán az eredetileg olasz koncepciójú várkastélyban a hazai stílus vált uralkodóvá. Ez elsősorban a fejedelem irányításának, ízlésének köszönhető, de bizonyára nagy része van benne »Fundalo Imre deáknak« is. S a belső vár továbbépítése – legalább kezdetben – az ő működési idejével, az 1640-es évekkel esik egybe, amikor serényen folyt a munka.»¹⁹⁶*

¹⁹⁴ Balogh 1982. 1. köt. 66. p.

¹⁹⁵ Balogh 1982. 1. köt. 66. p.

¹⁹⁶ Balogh 1982. 1. köt. 67. p. – A várudvar méretei Steinhausz László 1881. évi felmérése alapján: az északi szárny hossza 45,32 méter, az északkeletié 63,53

A fejedelem 1640-ben a váradi vár főkapitányi tisztségét ifj. Rákóczi Györgyre ruházta, ettől kezdve az építkezés irányítása az ő tiszte lett.¹⁹⁷ Az ő idejében fejezték be az Aranyos-bástyával szembeni toronybástya építését, illetve építették meg a Csonka-bástyával szembeni toronybástyaig húzódó épületszárnyat.¹⁹⁸

A fejedelemség korában a nyugati és a délkeleti szárny kivételével minden szárny közepén nyílt egy-egy átjáró a külső udvar felé. Közülük egyedül az északkeleten nyíló új várkapuhoz vezető átjáróról feltételezhető, hogy nem a fejedelemség korából származik, hanem az 1775-re már megnyitott új második várkapu hívta életre.¹⁹⁹ A déli oldalon levő főkapu díszes keretkezéssel bírt. Ezt rajzolta le id. Storno Ferenc a 19. század végén, s a keretnek egy töredéke ma is létezik. Ennek alapján tudható, hogy ez a keret szerkezetében és méreteiben is meg egyezett a gyulafehérvári fejedelmi palota 1627-re elkészült, ma is álló főkapujával.²⁰⁰

Végezetül idézzük Balogh Jolán értékelését a vár koncepciójáról: *„A merész tervben a renaissance centrális építkezés gondolata diadalmaskodott. A centrális külső várhoz hasonlóan központi elrendezésű belső vár tervezésére ihlette a fundálót, aki kitűnő formaérzéssel a kettőt tökéletesen egybehangolta: a külső bástyák tengelyében építette fel a belső vár toronybástyáit, és az utóbbiakat épületszárnyakkal összekötve ötszögben alakította ki a belső várpalotát. A párhuzamosan ismétlődő vonalakkal, építészeti formákkal a külső és belső várat magasabb rendű architektonikus egységbe foglalta. Műve az építészeti logikának és harmóniának a remeke lehetett, valóban »királyi épület«,*

méter, a délkeletié 52,45 méter, a délié 48,00 méter, a nyugati szárnyé 50,35+11,75 méter. Az udvar hossza keresztben: a délnyugati saroktól a keleti sarokig 81,80 méter, az északnyugatitól a keletiig 89,18 méter, az északnyugatitól a délkeletiig 91,58 méter. (Balogh 2. köt. 1982. i. m. 326. p.)

¹⁹⁷ Balogh 1982. 1. köt. 67–68. p.

¹⁹⁸ Szalárdi 1980. 596. p.

¹⁹⁹ Kovács 2003. /kézirat/

²⁰⁰ Kovács 2003. /kézirat/

ahogy Szalárdi nevezte. Ehhez hasonló nagyszabású centrális építkezést nem találunk sem Erdélyben, sem Magyarországon, sem a szomszédos államokban. Itáliáig kell mennünk, a renaissance hazájáig, hogy előzményeit megismerhessük.”²⁰¹

„A belső vár 1660-ig, ha nem is minden részletében, de lényegileg elkészült. Midőn ugyanezen év júliusában a török megindult Várad ellen, a kettős nagy építészeti alkotás, a külső és belső vár teljes pompájában bontakozott ki – vélekedett Balogh Jolán -. Sohasem lehetett olyan szép, olyan hatalmas, mint éppen abban a pillanatban, amikor »az bástyás sűrű lobogós kopjákkal, sok szép lovas és gyalogzászlókkal körös környül megrakatván« – írja a szemtanú Szalárdi -, teljes hadi díszben illő méltósággal várta végzetét.”²⁰²

Ebben az időben Várad a várral együtt ismét Erdély fennhatósága alatt állt, ugyanis Bocskai István, aki Habsburg-ellenes felkelést vezetett, 1606-ban Bécsben békét kötött Rudolfot a trónon követő II. Mátyással. Ennek értelmében három vármegyét – közöttük Bihart is – az időközben erdélyi fejedelemmé választott Bocskainak engedték át.²⁰³

Bocskai még a békekötés évében meghalt, helyébe 1608 tavaszán Báthori Gábort választották Erdély fejedelmévé, akit 1613-ban meggyilkoltak. Az új fejedelem, Bethlen Gábor nagy fontosságot tulajdonított a váradi vár megerősítésének. Gyakran időzött Váradon, így 1619 legelején – mint egyik levelében írta – „az épületnek okáért”. Bizonyára nagy művét, a befejezett Földbástyát óhajtotta látni, miközben új hadjáratra készült. De talán már ugyanakkor felmerült benne az új terv: a belső vár újjáépítése.²⁰⁴ Bethlen Gábor halála után, 1629-ben rövid időre második felesége, Brandenburgi Katalin lett a fejedelem, majd Bethlen István (1630), I. Rákóczi György (1630–1648) és II. Rákóczi György (megszakításokkal 1648–1660 között).

²⁰¹ Balogh 1982. 1. köt. 57. p.

²⁰² Balogh 1982. 1. köt. 69. p.

²⁰³ Gáspár-Horváth 1994. 134. p.; Borovszky 1901. 193. p.

²⁰⁴ Balogh 1982. 1. köt. 56. p.

1658. szeptember 13-án Erdély elpusztítása után a tatár seregek Várad alá értek, de a helybeliek megvédték a várat. A török nagyvezér 1658 szeptemberében Barcsay Ákost nevezte ki fejedelemnek. Ezt az erdélyi rendek is kénytelenek voltak elfogadni, Rákóczit lemondatták, de a partiumi vármegyék, így Bihar is II. Rákóczi György hatalma alatt maradt.²⁰⁵

II. Rákóczi Györgyöt 1659. szeptember 27-én visszahívták a fejedelmi székbe, ekkor Gyulai Ferencet nevezték ki a váradi vár kapitányának.²⁰⁶ A török szultán ezt nem nézte tétlenül, és felszólította a budai pasát Rákóczi megbüntetésére. 1660 tavaszán az egri pasával együtt megkezdték a hadjáratot Rákóczi ellen, aki május 22-én Gyalu és Szászfenes között csatába bocsátkozott Szejdi Ahmed budai pasa seregével. Súlyos fejsebet kapott, és csatát vesztett. Testőrei a csataterőről a váradi várba vitték, ahol június 7-én belehalt sérülésébe. Holttestét a váradi várőrség jelentékeny részének kíséretével – közöttük Gyulai Ferenc várkapitánnyal –, még aznap Sárospatakra vitték. Ismét Barcsay lett Erdély fejedelme.²⁰⁷

A porta ezúttal nem elégedett meg az általa kinevezett fejedelemmel, sereget küldött a Partium és Várad ellen. A szultán kevesellte Szejdi Ahmed pasa haderejét, ezért a temesvári Ali pasa vezérlete alatt újabb 60 ezer (más forrás szerint 45 ezer) főnyi sereget küldött a Partium elfoglalására. Mindezt I. Lipót császár tétlenül nézte, nem küldött segélycsapatokat Várad megsegítésére. Souches császári tábornok, aki a közelben állomásozott egy egész hadtesttel, még 300–400 tüzért sem volt hajlandó küldeni a váradiak megsegítésére, mondván: azáltal, hogy a török Váradot ostromolja, nem szegi meg a magyar királlyal kötött békét, mert Várad Erdélyhez tartozik.²⁰⁸

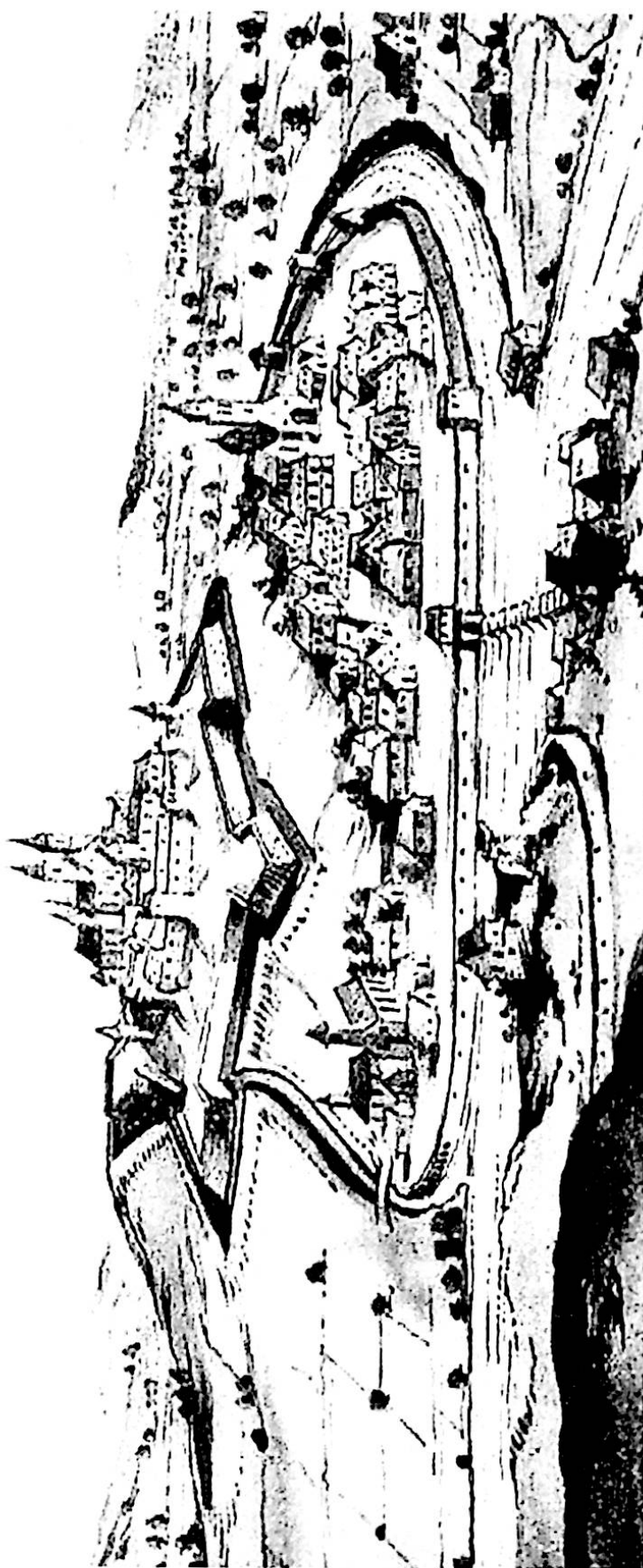
²⁰⁵ Borovszky 1901. 513. p.

²⁰⁶ Gáspár-Horváth 1997, 150. p.; Borovszky 1901. 514. p.

²⁰⁷ Gáspár-Horváth 1997. 151–152. p.; Borovszky 1901. 514. p.

²⁰⁸ Borovszky 1901. 514. p.

WERNER DINYÓL
DES WERDEN.

Várad látképe a 17. században

A várbeliek 1660. július 11-én felgyújtották a várost, hogy az ne nyújthasson védelmet a támadóknak. A várban mindössze 850 harcképes ember volt Balog Máté alkapitány vezetése alatt. Még a támadás megkezdése előtt Köse Ali pasa, a török hadsereg parancsnoka megadásra szólította fel a vár védőit. A városi tanács és a katonai tanács tagjai annak ellenére, hogy semmilyen segítségre nem számíthattak, úgy döntöttek, hogy megvédik a várat a túlerővel szemben. Köse Ali pasa a fősereggel július 14-én érkezett meg Várad alá, majd a megadásról szóló sikertelen tárgyalást követően, megkezdte a vár lövetését.

A negyvennégy napig tartó ostrom során a védőknek több jelentős rohamot is sikerült visszaverniük, amelyekben az egyre ritkuló férfiak mellett még az asszonyok is kivették részüket.²⁰⁹ Ahogy a jelen levő Szalárdi János is írta: *„Isten segítségével az ostromlás alatt az asszonyi fehérség is nem keveset segített vala, azkik férfiaknál nagyobb számmal állítatván lenni (hogy a férfiak már naponként nagyobb számmal elhullottak volna), az belső kőfalak romlásiról nemcsak minden törésekhez igen nagy szorgalmatossággal hordanák az hajigálni való köveket, hanem az erősei ki az ellenségre is szüntelenül nagy sűrűséggel szórná, hajigálná, némelyek pedig a forró fagyút és vizet bizonyos edényekben a katlanokról nagy serénységgel hordják és nyakokba s szemközbe való hajigálásra a férfiak kezébe szolgáltatni gyorsalkodnak vala. És valamennyiszer az ellenség az egymás segítésében Alláh, Alláh kiáltással a mieink ellen nagy sivalkodással jőne, ők is ott benn hasonló móddal mindannyiszor a Jézus nevének segítségül való hívásával, valahol kik volnának benne, a férfiakkal együtt sivalkodának s magok között is egymást biztatván, nagy teli torokkal kiáltanának.”*²¹⁰

Minden hősiesség mellett, a rommá lőtt várban a többheti ostrom során csak 300 fegyverforgató vitéz maradt. A törökök időközben elterelték a Pece-patak vizét, a vár sáncában levő vizet pedig lecsapolták, ráadásul a várbeli lőporraktár is felrob-

²⁰⁹ Borovszky 1901. 196., 516. p.; Bunyitay-Málnási 1935. 124-125. p.

²¹⁰ Szalárdi 1980. 608. p.

bant, nagy rést vágva a védelmi falban. A védőknek nem maradt más hátra, mint több pontba foglalt feltételek mellett megadni magukat a túlerővel szemben. 1660. augusztus 27-én kitűzték a fehér zászlót.²¹¹

A váradi vár ostromát és elfoglalását a leghitelesebben Szalárdi János örökítette meg *Siralmas magyar krónikájában*. Török részről Evlia Cselebi írta le az eseményeket.

²¹¹ Borovszky 1901. 196., 516. p.; Bunyitay-Málnási 1935. 124-125. p.

A TÖRÖK KORI VÁR

A váradiak tehát hétheti hősie védekezést követően, 1660. augusztus 27-én kénytelenek voltak a sokszoros túlerővel szemben feladni a várat. A törökök másnap nagy pompával birto-
 kukba vették azt. Ezt követően Ali pasa több ezer falusit gyűjtött
 össze a környékről, hogy kitakarítsák a várarkot, kijavítsák a
 bástyák és a falak ostromkárait, eltüntessék a rombolás nyo-
 mait. A bástyákon és közfalakon komoly törések támadtak. A
 belső várban megrongálódott az északkeleti sor, s a robbanás
 leszakította az élés- és czajtház-bástyakülső falát a Veres-bástyá-
 val szemközt.²¹² Minderről Szalárdi János is beszámolt króni-
 kájában: *„Minekutána Ali pasa hírének, nevének nagy terjedésével
 Váradot eképpen elfoglalta volna, ottan az Alföldrül nagy sok
 parasztságot, ötvenezer emberig, ha nem többig, felhajtani paran-
 csolván, az várnak árkat nagy szorgalmatossággal kitisztította, a
 kőfalak nagy romlásit újjobban felrakatta és megújította vala, mond-
 ják, hogy csak valami semmire kellő mésszel, de elég, hogy a néppel
 valóban meg tudta ő erősíteni és csak valóban is végbe kezdtek
 mindenféle dolgokat vinni belől. [...] amelly régi öreg, gombos, merőn
 aranyozott nagy keresztet, még a László királytól csináltatott két igen
 magas tornyokon levők, azon tornyok elrontatván Bethlen fejedelem
 idejében, a két veres cserepes toronybástyák tetejére csináltatva valának
 is, kötelekkel húzván, rúttól lehorgasztatták, vesztegették vala.”*²¹³ Azaz,
 kötelekkel lehúzták a toronybástyák tetején levő aranyozott
 keresztet, amelyek előzőleg a lebontott székesegyház nyugati
 tornyain voltak.

A belső vár déli szárnyában levő templomot 1662-ben dzsá-
 mivá alakították át, ugyanakkor a belső várudvarban építettek
 egy tömlöcöt is.²¹⁴ A dzsámi vagy nagymecset jelentősebb volt

²¹² Balogh 1982. 1. köt. 71. p.

²¹³ Szalárdi 1980. 633–634. p.

²¹⁴ Balogh 1982. 1. köt. 72. p.

az egyszerű mecsetnél, ugyanis csak az előbbiben mondhatták el a mohamedánok a péntek déli imát.

A belső vár megnyerhette a török krónikás, Evlia Cselebi tetszését is, mert visszaemlékezésében mesteri módon megépített, szép emeletes kőépületként emlegette, amely a pasának és a janicsárok agájának lett a szerája. Arról is írt, hogy ebben található IV. Mohamed szultán dzsámija, amely azelőtt templom volt. Szép tornyú, masszív harmonikus épületként írja le, amelyet piros cseréptető borított.²¹⁵

A törökök általában megtartották a dzsámivá alakított keresztény templomok tornyát, hiszen ezek alkalmasok voltak a müezzin, a híveket a magasból imára szólító mohamedán papok céljaira, úgyhogy nem építettek helyette minaretet, azaz négyzet alapú karcsú tornyot.²¹⁶ Így lehetett ez eredetileg a váradi vártemplom esetében is, legalábbis erre lehet következtetni Evlia Cselebi leírásából. A torony tetejére természetesen felkerült a törökök vallási, nemzeti jelképe, a félhold.

Valószínű, hogy a várbeli templom tornya helyett később mégis emeltek egy minaretet, mert a várat ostromló osztrák seregek táborkari főmérnöke, Mathias Kaiserfeld által 1692-ben készített rajzán a belső vár déli oldalánál egy karcsú minaret magaslik.²¹⁷

1660-ban Váradon és a hozzá csatolt öt vármegyében bevezették a török közigazgatást, amely a váradi pasalikot alkotta, a bégek, illetve pasák kormányzása alatt. A pasalik, törökül vilájet, az oszmán birodalom nagyobb területi-közigazgatási egységeinek, tartományainak volt a neve a 16. századtól, amelynek élén beglerbégek álltak, akik pasa címet viseltek.²¹⁸

²¹⁵ Čalători străini... 1976. vol. 6., 661–663. p. - Szerájon, sok udvarból, épületből és pavilonból álló török palotát ért a szakirodalom. (Zádor 1984. i. m. 112. p.)

²¹⁶ Wellner 1990. 188. p. - A müezzin feladata napjában ötször imádságra hívni a híveket.

²¹⁷ Bunyitay 1885. 8. p.

²¹⁸ Fleisz 2011. 75.p.

Várad felmentésére 1688-ban indultak az osztrák csapatok, amelyek ekkor Biharfélegyházán állomásoztak. A következő év tavaszán kezdetét vette Várad körülzárása. A várat ekkor 1500 török őrizte. A várnagy Abdulatiff pasa volt, akihez utóbb az Egerből kiszorult Ibrahim pasa is csatlakozott.²¹⁹

1691. október 12-én Ludwig de Baden őrgróf hadserege Bihar felől közelítette meg Váradot. Többnapig ágyúzás után, október 16-án elfoglalták Olaszit, majd a Kálvária-hegyről elkezdték ágyúzni a várat. A következő napokon az osztrák sereg átkelt a Körösön, majd a Pecén is, és Várad déli oldala felől teljesen körülzárták a várat. Október 23-ra az ostromlók már annyira szétlőtték a várost, hogy a törökök, miután felgyújtották a települést, visszavonultak a várba. A téli pihenő után, 1692. május 7-én vette ostrom alá Donath Heissler osztrák generális a várat. Táborában volt Benkovich Ágoston katolikus püspök, Bihar megye főispánja is. Májusban az ostromlók leeresztették a várárok vizét, majd megkezdték a falak aláaknázását, az egyik bástyát felrobbantották.²²⁰ Donath Heissler a végső rohamot június 5-re tervezte, de mivel éppen Úrnapja volt, várt egy napot. Addig azonban a törökök kitűzték a fehér zászlót.²²¹

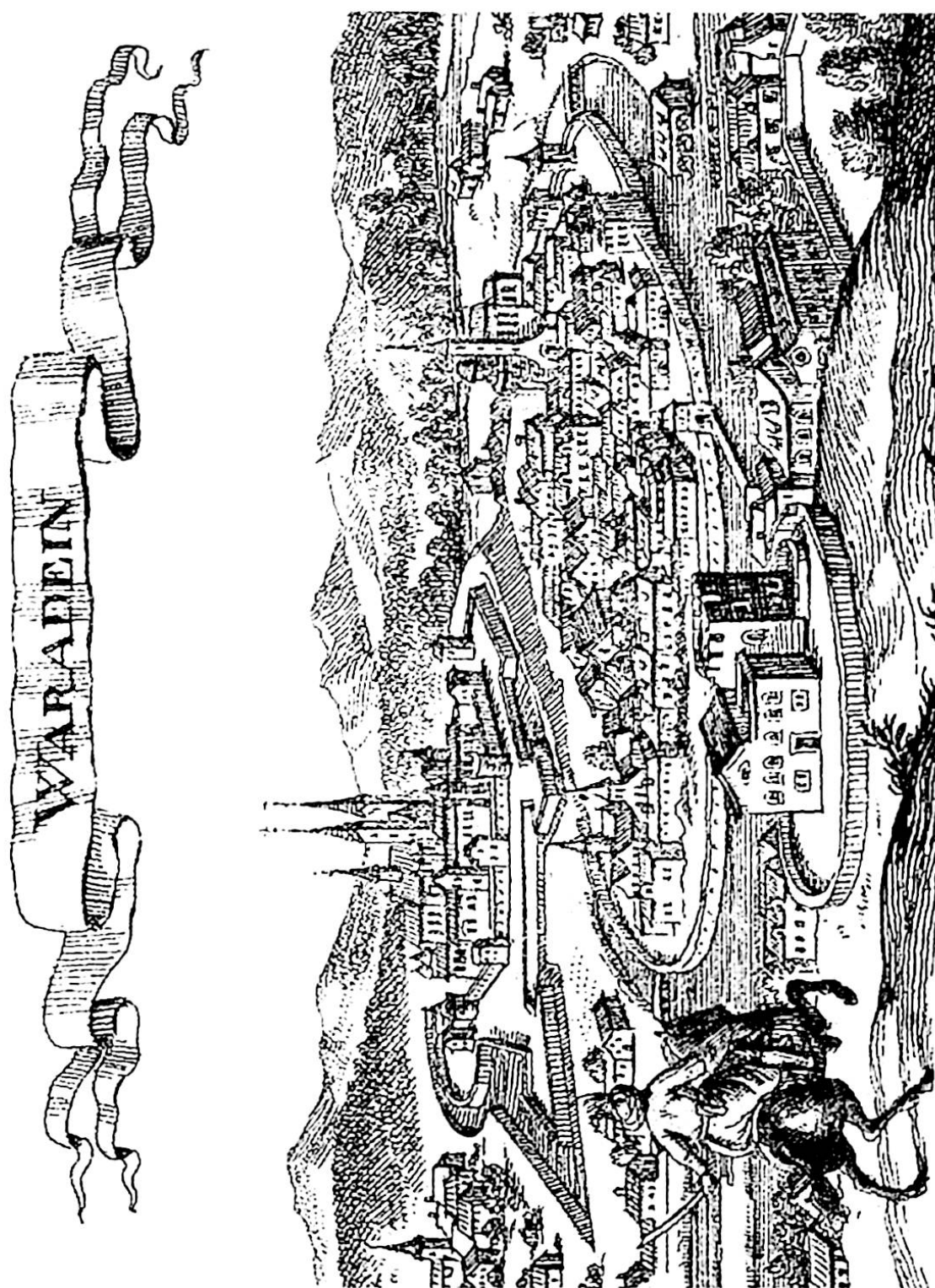
1692. június 6-án, a törökök szabad elvonulásuk mellett, feladták a várat, amelyet másnap el is hagytak. Egy nappal később ünnepi hálaadó istentiszteletet tartott Benkovich Ágoston püspök, a szabadban, egy sátor alatt, templom ugyanis ekkor már egy sem volt a városban.²²²

²¹⁹ Bunyitay-Málnási 1935. 126–127. p.; Borovszky 1901. 520–521. p.

²²⁰ Bunyitay 1892. 74–86. p.; Borovszky 1901. 198–199. p.; Bunyitay-Málnási 1935. 158. p.; Borcea-Gorun 2005. 157. p. – A kapitulációs feltételeket tartalmazó fegyverszüneti jegyzéket a Ramazán hónap 20-án, a Hedzsira 1103. évében írták alá. Liviu Borcea történész szerint, ha ez így történt, akkor a váradi vár május 28-án esett el, és nem június 5-én, ahogy azt Bunyitay Vince állítja. (Borcea-Gorun 2005. i. m. 158. p.)

²²¹ Bunyitay 1892. 85. p.

²²² Bunyitay-Málnási 1935. 158. p.; Bunyitay 1892. 89. p. – Bunyitay Vince szerint a vár nyugati kapujának felirata a vár bevételenek napjával Úrnapját mondja (Keresztúri: Descript. II. köt. 85.p.). Ellenben Tobias von Hasslingen szerint (Der kais. Armée Feldzug anno 1692. 1–8. – Bécsi cs. és k. hadilevéltár, Feldacten: Türkenkrieg. 1692. XII. 4.) a bevétel dátuma június 6.

A török foglalás idején

BAROKK KORI ÉPÍTKEZÉSEK A VÁRBAN

Az ostromkárok felszámolása

Harminckét évi török fennhatóságot követően, az osztrák csapatok 1692. június 6-án visszafoglalták a várat. Az ostrom során a külső vár bástyái és falai megrongálódtak, az aknázsok és robbantások sok kárt okoztak bennük. A Csonka- és Aranyos-bástyán törés támadt, a harangos torony kiégett, a belső várnak ellenben csak a tetőzete pusztult el.²²³ Bár a bécsi Haditanácstól kiküldött várparancsnok már 1692-ben hozzákezdett a vár helyreállításához, az csak vontatottan haladt a segélypénzek késése miatt. Maga XII. Ince pápa is küldött 60 ezer forintot 1692 augusztusában, de az még szeptemberben sem érkezett meg. Késleltette a munkálatokat a munkáshiány is, a kipusztult Váradon és környékén nehéz volt kőműveseket találni, végül Bécsből hozattak kőműveseket és ácsokat. Az építőanyagot jószerével a város lerombolt házaiból teremtették elő.²²⁴

Minden nehézség ellenére, a legszükségesebb munkálatokat még a tél beállta előtt elvégezték. Corbelli várparancsnoknak – aki értékelte a belső vár építészeti szépségét és jelentőségét – gondja volt arra is, hogy a „gran Palazzo”-t befedesse, a „szép boltozatokat” megmentse, helyreállíttassa a földszinti nagytermeket és a templomot.²²⁵

Szintén Corbelli volt az, aki a Bethlen- és a Királyfia-bástya közötti külső udvarban hatkemencés pékséget is építtett.²²⁶ „*Hasonló megértést és megbecsülést tanúsított a vár iránt [Ernst Friedrich Baron von] Borgsdorf császári hadmérnök. A bécsi Hadi-*

²²³ Balogh 1982. 1. köt. 72. p.

²²⁴ Balogh 1982. 1. köt. 72. p.

²²⁵ Balogh 1982. 1. köt. 72-73. p.

²²⁶ Borcea-Gorun 1995. 160. p.

*tanácsnak (Hofkriegsrat) küldött jelentésében (1692) mind a külső, mind a belső vár helyreállítását javasolta.*²²⁷

A kuruc mozgalmak 1703-tól hátráltatták, majd egy időre meg is szakították a vár helyreállítási munkálatait. Az építkezések majd csak az 1720-as években folytatódtak, Csáky Imre kardinális kölcsönéből. Három itt dolgozó mérnök neve ismert: Doxat (1728), Roseau vagy Rousseau (1732–1733) és Karl von Cornidi (1735–1736).²²⁸

A Haditanács szűkszavú Protocollum- és Index-bejegyzései szerint 1722–1742 között túlnyomórészt javítások, átalakítások folytak a várban: ároktisztítás, a belső bástyák toronymagasságának csökkentése, pinceboltozás, az óratorony és benne az óra helyreállítása stb.²²⁹

A külső vár korszerűsítési terve

Borgsdorf császári hadmérnök a külső vár korszerűsítésére új védőműveket tervezett a barokk kor bonyolultabb bástya-rendszere szerint, amelyet rajzban is kidolgozott. Tervében a külső vár ötszögét különféle védőművekkel újabb erődítésövezetbe foglalta, és pedig átlósan egymásba helyezett, kettős ötágú csillag alakban. Egyben a régi erődítésövezet falmagasságát csökkenteni akarta.²³⁰

A hadmérnök a hosszú kötőgátak elé, azok védelmére, az ellenlejtőt megszakítva, kisebb méretű pajzsgátakat (ravelineket) tervezett, elképzelését azonban nem valósították meg.²³¹

A Borgsdorf-féle terv kivitelezésének gondolata 1731-ben ismét felmerült. A bécsi Haditanács egy évvel később Doxat mérnökkel készítette el a hasonló, de komplexebb elővédmű tervét, amely ellenben csak a vár nyugati oldalának és a fő-

²²⁷ Balogh 1982. 1. köt. 73. p.

²²⁸ Balogh 1982. 1. köt. 73–74. p.

²²⁹ Balogh 1982. 1. köt. 74. p.

²³⁰ Balogh 1982. 1. köt. 73. p.

kapunak a védelmét szolgálta volna. Az elővédmű egy olló alakú hármás pajzsgátból – egy ravelin és két contre gardes – állt két kisebb, V alakú árok által közrefogott középső, nagyobb V alakú árkokkal. E tervet a részben megvalósított külső elővédműről helyszíni kutatásai alapján Emődi János dokumentálta.²³²

II. József 1783-ban megszüntette a vár katonai védelmi jellegét, kaszárnyává fokozták le, sőt felrobbantását tervezték, melyhez 1785–1790 között egy felmérési rajzot is készítettek. Végül a várat nem robbantották fel, de a védővezet jelentőségét veszítette. A vár hídja helyett egy egyenes utat jelöltek a nyugati kapu irányába. Megindult a vár körül a telkesítés, és ez együtt járt az elővédárok ágainak fokozatos feltöltésével, földdel és egyéb hulladékkal. Az 1859-es Halácsy-féle térképen a védmű árkanak déli ága részben már fel van töltve, az 1887-es Bodnár-féle térképen pedig már az északi mellékág sem látszik, helyén épületek jelennek meg.²³³

A külső védővezet átalakítási munkálatai közül a két legjelentősebb 1772-ből való. Az Aranyos- és a Veres-bástya közötti kötőgáton egy keleti kaput nyitottak. Ez nem szerepelt Szamosközy leírásában (1603), Benzini (1752) és Marini (1769) térképein, s majd csak Marini egy későbbi 1775–1776-beli térképén jelenik meg. Ekkor, 1772-ben alakították ki a lőréses kazamatákat a visszafoglalás után az övpárkánytól fölfelé újjáépített kötőgátban, és ekkor építhették a keleti kapu előtti hidat is.²³⁴

Úgyszintén 1772-ben bontották le az I. Rákóczi György által 1640-ben a kapubástya északkeleti sarkára épített hengeres

²³¹ Emődi J. 1998. 2. köt. 31. p.

²³² Balogh 1982. 1. köt. 73. p.; Emődi J. 1998. 2. köt. 31. p.

²³³ Emődi J. 1998. 2. köt. 32. p.

²³⁴ Emődi J. 1998. 2. köt. 16. p.

²³⁵ Emődi J. 1998. 2. köt. 18. p.

alakú építményt, amely a forrásokban „harangos” vagy „óratorony” néven szerepelt.²³⁵

Ekkor a nyugati kapu dongaboltozatos átjárójának keleti részét is átalakították, eredeti kapuívének faragott köveit újrarakták, és a zárókő felé kronosztikont helyeztek. Ezt az ívet 1989-ben kitörték, köveit szétszórták.²³⁶

A belső vár átépítése a 18. század derekától

Borgsdorf császári hadmérnök a 17. század utolsó évtizedében a külső vár korszerűsítése mellett, a belső várra is gondolt, annak megtartását javasolta, mivel falai jó állapotban voltak, csak a toronybástyák magasságát kívánta csökkenteni. Ezt a tervet a 18. század folyamán sok huzavonával meg is valósították.²³⁷

Az átalakított belső várról néhány tervrajz is fennmaradt. Az 1752 körül készült feltehetőleg Benzini hadmérnök munkája (Balogh 1982. 1. köt. 175. kép.), míg Ludovico Marini az 1775–1776-os állapotokat rögzítette (Balogh 1982. 1. köt., 176–179. kép.).

A végső állapotokat Marini rajzai mutatják. *„Jól megfigyelhető rajta, hogy a 18. század végén lényegében a palotának még minden bástyája és három épületszárnya állott, két épületszárnynak pedig a külső falai voltak meg. [...] A vár visszafoglalásakor az északi bástyát közrefogó két épületszárny is létezett. Ezekből 1775–1776-ra már csak a külső homlokzat falai állottak, azokhoz ragasztottak újabb épületeket, belülről a várbeli templomot, kívülről pedig az északi bástya két szárnyfalát elfedő építményeket. Árkádos folyosóval vették körül – az északkeleti szárnyat leszámítva – az egész udvart, a kéthajós raktáracsarnokká alakított délkeleti szárny pedig kívülről is kiegészült egy árkádos folyosóval. Akkor a nyugati és a*

²³⁶ Emődi J. 1998. 2. köt. 32. p.

²³⁷ Balogh 1982. 1. köt. 73. p.

délkeleti szárny kivételével minden szárny közepén nyílt egy-egy átjáró a külső udvar felé. Közülük egyedül az északkeleten nyíló új várkapuhoz vezető átjáróról feltételezhető, hogy nem a fejedelemség korából származik, hanem az 1775-re már megnyitott új, második várkapu hívta életre.”²³⁸

Marini tervrajza szerint, a kaszárnyává átalakított fejedelmi palota mai nyugati kapuja 1775-ben még nem létezett, valószínű, hogy csak jóval később, az 1883-as építkezések során hozták létre, átvágva az ottani földszinti folyosót és egy termet a nyugati szárny tengelyében.²³⁹

Úgyszintén a 18. század utolsó harmadában egy újabb szinttel, a második emelettel bővítették a várpalotát. A nyugati kapuval szemben a belső várpalota szárnyán, a második emeletet elválasztó övpárkány alatti homlokzatot egykoron szemöldökkel és háromszögű oromzattal (aedikula) bíró reneszánsz keretes ablakok sora díszítette. A 2011-ben végzett restaurálás során helyreállították a valószínűleg 1881-ben érthetetlen módon lefaragott kőablakkereteket.

Az 1775–1776-ban felmért épületegyüttes és a mai állapot közötti legnagyobb különbség a bástyák tömegében figyelhető meg. Különböző alakítások során lebontották a nyugati bástyának a szomszédos homlokzatok síkjából kiugró helyiségeit. Hasonló sors érte az északnyugati bástyát, amelynek a nyugati homlokzatából kiugró részét bontották le, így csak északi homlokfalának a fele áll. A nyugati bástyához hasonló sorsra jutott a Veres-bástyával megfeleltetett palotabástya. Az utolsó északi bástya homlokfalainak földszinti regisztere létezik, felülépítménye azonban már sorozatos újjáépítések és toldások nyomait mutatja. Ilyen körülmények között az egykori palota négy-négy homlokzati tengelyes déli bástyája és az együttes nyugati szárnya tekinthető olyan épületrésznek, amely tömegében, de még

²³⁸ Kovács 2003. /kézirat/

²³⁹ Kovács 2003. /kézirat/

részleteiben is őrzi az egykori fejedelmi palota megfelelő részeit.²⁴⁰

A belső vár északkeleti szárnyába építették a vártemplomot 1775–1776-ban. A külső megjelenésében dísztelen barokk templom tervezőjének és építőjének neve ismeretlen.²⁴¹ Az 1836-os tűzvész során leégett, ezt követően Lajcsák Ferenc püspök hozatta helyre. Ennek során az addigi barokk hagymasisakot sátoztetősre cserélték. Legutóbb 1992 májusában újítták fel. Ezúttal Tempfli József megyés püspök gondoskodása folytán.²⁴²

A belső vár 19. század végi átépítése

A belső vár állaga a 19. század végére eléggé megromlott, emiatt 1881-ben részleges lebontásáról, illetve átépítéséről döntöttek. A határozat főleg a belső vár nyugati és déli szárnyát érintette, amint arra Zsigmondy Gusztávnak az 1881. szeptember 4-én a Műemlékek Országos Bizottságához intézett leveléből is következtetni lehet: „1880-ik évben észleltetett: miszerint a várbeli kaszárnyaépület azon osztályának udvari homlokzatsfala - mely a pékházzal párhuzamosan fekszik, jelentékeny repedéseket kapott és a függőleges helyéből az udvar felé kihajlott; ugyanilly jelek mutatkoztak öt pavilonának helyiségeiben - melynek folytán a cs. k. hadügy-minisztérium ezen roskadozó épületeknek lebontását s újbóli felépítését rendelte el. [...] Minekutána elődeink 1769 előtt a kaszárnya udvari folyosó főfalait törmelékre feltöltött földre rakták - emez idővel saját súlyánál fogva lejjebb sülyedt - és a kaszárnya helyiségekben repedéseket idézett elő, melynek folytán ezen főfalak alapokkal lebontattak, kiszédtettek - és ásásuk, mélyebb alapokhoz foganatba vétettek.”²⁴³

Az átépítés sivár kaszárnyaépületet eredményezett, de amint Balogh Jolán megállapította, e nagy veszteséggel szemben nagy

²⁴⁰ Kovács 2003. /kézirat/

²⁴¹ Balogh 1982. 1. köt. 74. p.

²⁴² Péter 2005. 98. p.

²⁴³ Kerny 1989. 214. p.

nyereség volt, hogy éppen a bontáskor kerültek napfényre a középkori székesegyház falmaradványai és töredékei. Ezen a nyomon megindulhatott a rendszeres ásatás mind 1881–1883 között, mint 1911–1912-ben.²⁴⁴

1881 nyarán az egyik helyi napilap arról számol be, hogy: „*A várban teljes erővel eszközlik a bontásokat, s még ez évben [id. Rimanóczy Kálmán] két szép laktanyát épít a jelzett helyeken.*”²⁴⁵ Hogy melyek lehettek ezek a helyek, az a cikkből nem derül, arra csak Kovács András felméréseiből következtethetünk. Eszerint a Bethlen-kori déli (amelyben hosszú időn át a levéltár működött) és a Rákócziak idejében kiépített délkeleti templomszárny volt. Az átalakítás részben érintette a nyugati szárny udvari folyosóját is, ugyanis az itteni utólagosan hozzáépített árkádsor egy részét is lebontották 1881-ben.²⁴⁶

Az újjáépítés, illetve az átépítés módozatairól világosít fel részben a már idézett napilapnak egy későbbi száma: „*A lerombolt épülettömeg különböző pontjain kőművesek dolgoznak, emelve a réginél vékonyabb, de mindenesetre erősebb falakat. A folyosók ív alakú nyílásai több helyen befalaztattak s a folyosókra ezentúl rendes ablakok szolgáltatják a világosságot s így e helyeken télen át, vagy esős időben is kényelmesen tanulhatja a legénység a fegyverforgatásokat...*”²⁴⁷ Ezek után természetes, hogy továbbra is csak kaszárnyának tekintették a várat.

*

A középkorban fontos stratégiai jelentőséggel bíró vár a tűzerő fejlődésével párhuzamosan veszítette el a jelentőségét. I. Ferenc József császár az 1857. május 16-i rendeletével végleg megszüntette a vár hadászati erősség-jellegét, így az 1918-ig csak

²⁴⁴ Balogh 1982. 1. köt. 75. p.

²⁴⁵ *Nagyvárad* /napilap/, 1881. július 31.

²⁴⁶ Kovács-Űoca 1979. 110–115. p.

²⁴⁷ *Nagyvárad* /napilap/, 1881. november 11.

hadkiegészítő szerepet kapott. Mindazonáltal 1918 után is megmaradt a vár katonai objektum jellege, s ennek megfelelően használták továbbra is.

A 20. század elején urbanizációs megfontolásból az is szóba került, hogy lebontják ezt a reneszánsz korból itt maradt épületegyüttest. Végül az első világháború kirobbanása mentette meg a nagyváradi várat, amely továbbra is kaszárnya maradt és egészen 1989. december végéig zárt területnek számított.

A nagyközönség részére majd csak 1990-től vált látogathatóvá a vár. A rendszerváltást követően, az immár új körülmények között a katonaság kiköltözött, egyes épületeket béreadtak és megkezdhették a rendszeres ásatásokat, illetve a vár konzerválását.

Végezetül álljanak itt Balogh Jolán szavai, amelyeket még 1982-ben fogalmazott meg, amikor még remény sem volt arra, hogy a várat valaha is értékének megfelelő megbecsülés övezheti: *„Várad vára, az egykori »szép végház« mindenféle pusztulás és pusztítás ellenére ma is sokat őriz régi szépségéből, nagyságából. A külső vár lényegileg érintetlen, az Aranyos- és Bethlen-bástyák hatalmas tömegei, lendületes körvonalai ma is zavartalanul hatnak. A belső várban ugyan az eredeti elgondolás elhomályosult, de ügyes restaurálással fel lehetne idézni. S befalazott árkádok kibontásával az udvar gyönyörű késő renaissance térré alakulna át. A boltozatos folyosók, a hatalmas boltozatos termek szintén jelentőségükhöz mértén érvényesülhetnének. A váradi vár ezzel Közép-Európa egyedülálló építészeti nevezetességévé válhatna, mert sem Erdélyben, sem a környező országokban hozzá fogható késő renaissance vár nincsen. A merészen megtervezett, nagyszabású épületkomplexum a nagy építő fejedelmeknek: Báthory Istvánnak, Bethlen Gábornak, I. Rákóczi Györgynek méltó monumentuma.”*²⁴⁸

Úgy tűnik, hogy Balogh Jolán szép álma megvalósulhat. A 21. század első évtizedétől kezdve reménykeltő próbálkozások

²⁴⁸ Balogh 1982. 1. köt. 75. p.

történtek a vár teljes rehabilitációjára. 2005-ben a New York-i székhelyű World Monuments Watch a világ száz legveszélyeztetettebb műemléke közé sorolta a nagyváradi várat. Ugyanebben az évben létrejött a Bihar Megyei Műemlékvédő Alapítvány, amelynek egyik fő feladata a vár restaurálása és jelentőségének megfelelő hasznosítása. 2010-től megkezdték a vár szakszerű restaurálását, az Északnyugati Regionális Fejlesztési Ügynökség két részletben biztosított 16 millió euró értékű támogatásával. De ez már egy külön történet...

FELHASZNÁLT IRODALOM

Az idézett művek rövidítésjegyzéke

- Balogh 1982. 1. köt. = Balogh Jolán: *Varadinum-Várad vára*. 1. köt., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. / Művészettörténeti füzetek, 13/1./
- Balogh 1982. 2. köt. = Balogh Jolán: *Varadinum-Várad vára*. 2. köt., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. / Művészettörténeti füzetek, 13/2./
- Bálint 1992 = Bálint István János (szerk.): *Boldog Várad*. Héttorony, Budapest, 1992.
- Borcea-Gorun 1995 = Borcea, Liviu-Gorun, Gheorghe (szerk.): *Istoria oraşului Oradea*. Cogito, Oradea, 1995.
- Borovszky 1901 = Borovszky Samu (szerk.): *Bihar vármegye és Nagyvárad*. Apolló, Budapest, 1901.
- Bunyitay 1880 = Bunyitay Vince: *A váradi őszékesegyház*. Nagyvárad, 1880.
- Bunyitay 1883. 1. köt. = Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története* 1. köt., Nagyvárad, 1883.
- Bunyitay 1883. 2. köt. = Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története* 2. köt., Nagyvárad, 1883.
- Bunyitay 1884. 3. köt. = Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története* 3. köt., Nagyvárad, 1884.
- Bunyitay 1885 = Bunyitay Vince: *A mai Nagyvárad megalapítása*, Budapest, 1885.
- Bunyitay 1886 = Bunyitay Vince: *A váradi Káptalan legrégebbi Statutumai*. Nagyvárad, 1886.
- Bunyitay 1892 = Bunyitay Vince: *Szent László király emlékezete. Szentté avatása hétszázados évfordulójának váradi ünneplése alkalmával*. Budapest, 1892.

- Bunyitay-Málnási 1935 = Bunyitay Vince-Málnási Ödön: *A váradi püspökök a száműzetés s az újjraalapítás korában 1566-1780*. Debrecen, 1935.
- Călători străini... 1976. vol. 6. = *Călători străini despre țările române*, vol. 6., București, 1976.
- Cselebi 1904 = Evlia Cselebi: *Török világotutató magyarországi utazása 1660-1664.*, M. Tud. Akadémia, Budapest, 1904.
- Emődi J. 1998. 2. köt. = Emődi János: *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*, 2. köt., Literator, Nagyvárad, 1998.
- Fleisz 2011 = Fleisz János: *Nagyvárad várostörténete*. Sapientia Varadiensis Alapítvány, Nagyvárad, 2011.
- Gáspár-Horváth 1994 = Gáspár Gyula-Horváth Jenő (szerk.): *Királyok könyve*. Officina Nova, Budapest, 1994.
- Gyalókey 1913 = Gyalókey Jenő: *A nagyváradi várban 1911-1912-ik évben folyt ásatások eredménye*. In: *Biharvárad* 1. köt., Nagyvárad, 1913.
- Gyalókey 1933 = Gyalókey Jenő: *Nagyvárad középkori vára*. In: *Akadémiai Értesítő*, Budapest, 1933.
- Györffy 1963 = Györffy György: *Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*. I., Budapest, 1963.
- Györffy 1970 = Györffy György: *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*. In: *Archeológiai Értesítő*, 1970.
- Györffy 1987. I. köt. = Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1. köt. Budapest, 1987.
- Kerny 1989 = Kerny Terézia (szerk.): *Váradi kőtöredékek*. MTA Művészettörténeti Kutató csoportjának kiadványa. Budapest, 1989.
- Kovács-Țoca 1979 = Kovács András-Țoca, Mircea: *Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1979.
- Kovács 2003. /kézirat/ = Kovács András: *A váradi fejedelmi palota. Művészettörténeti tanulmány*. Kolozsvár, 2003. /kézirat/
- Kristó 1994 = Kristó Gyula: *Korai magyar történeti lexikon*. Budapest, 1994.
- Miskolczi 1992 = Miskolczi Csulyak István: *Útinapló, feljegyzések*. In: *Boldog Várad*, Budapest, 1992,

- Péter 1997 = Péter I. Zoltán: *Szent László alakja a nagyváradi köztéri szobrászatban*. In: *Bihari Napló Kalendárium*, Nagyvárad, 1997.
- Péter 2005 = Péter I. Zoltán: *Nagyvárad 900 éves múltja és épített öröksége*. Noran Kiadó, Budapest, 2005.
- Pivárcsi 2002 = Pivárcsi István: *Szent László városa. Váradi legendárium*. Noran, Budapest, 2002.
- Rogierius 1987 = *Rogierius mester siralmas éneke*. In: *A tatárjárás emlékezete*. Szerk.: Katona Tamás. Európa Kiadó, Budapest, 1987.
- Rusu 2002. Vol. I. = Rusu Adrian Andrei: *Cetatea Oradea. Monografie arheologică*, vol. I. *Zona palatului episcopal*. Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2002.
- Sicoe 2011 = Sicoe, Doru: *Istoria Oradiei din cele mai vechi timpuri până azi*. Oradea, 2011. /kézirat/
- Szalárdi 1980 = Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája*. Magyar Helikon, Budapest, 1980.
- Szamosközy 1981 = Szamosközy István: *Erdély története*. Budapest, 1981.
- Wellner 1990 = Wellner István: *Kalauz Európa vallási műemlékeinek megtekintéséhez*. Panoráma, Budapest, 1990.

Bibliográfia

- Avram, Alexandru: *Arhitectura romanică din Crișana*. Oradea. 1969.
- Balogh Jolán: *Varadinum-Várad vára* 1-2. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. / Művészettörténeti füzetek, 13/1., 2/
- Bálint István János (szerk.): *Boldog Várad*. Héttorony, Budapest, 1992.
- Bél Mátyás: *Bihar megye leírása* (különlenyomat a Bihari Múzeum Évkönyvéből). Berettyóújfalu, 1980.
- Biró József: *Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei*. Centrum, Budapest, 1932.
- Borovszky Samu (szerk.): *Bihar vármegye és Nagyvárad*. Apolló, Budapest, 1901.
- Borcea, Liviu-Gorun, Gheorghe (szerk.): *Istoria orașului Oradea*. Cogito, Oradea, 1995.

- Borcea, Liviu: *Bihorul medieval. Așezări, instituții*. Oradea, 2005.
- Bunyitay Vince: *A váradi ősz székesegyház*. Nagyvárad, 1880.
- Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története* 1-3. köt. Nagyvárad, 1883-1884.
- Bunyitay Vince: *A mai Nagyvárad megalapítása*. Budapest, 1885.
- Bunyitay Vince: *A váradi Káptalan legrégebbi Statútumai*. Nagyvárad, 1886.
- Bunyitay Vince: *Nagyvárad a török foglалás korában 1660-1692*. Budapest, 1892.
- Bunyitay Vince: *Szent László király emlékezete. Szentté avattatása hétszázados évfordulójának váradi ünneplése alkalmával*. Budapest, 1892.
- Bunyitay Vince-Málnási Ödön: *A váradi püspökök a száműzetés s az újjraalapítás korában 1566-1780*. Debrecen, 1935.
- Călători străini despre țările române, vol. 6. București, 1976.
- Chifor, Agata: *Oradea barocă*. Muzeul Țării Crișurilor, 2006.
- Chiriac, Aurel: *Oradea*. Muzeul Țării Crișurilor, 2001.
- Curinschi-Vorona, Gheorghe: *Istoria arhitecturii în România*. București, 1981.
- Cselebi, Evlia: *Török világutazó Magyarországi utazásai 1660-1664*. Budapest, 1904.
- Csernák Béla: *A református egyház Nagyváradon 1557-1660*. KRE. Nagyvárad, 1992.
- Cséplő Péter: *A nagyváradi vár vázlatos története*. In: *A Premontrei Kanonokrend Nagyváradi Kath. Főgimnáziumának értesítője az 1877-1878. tanévben*. Nagyvárad, 1878.
- Dercsényi Dezső: *A nagyváradi vár*. In: *Építészet*. Budapest, 1942.
- Emődi András: *Nagyvárad város lakossága és archontológiája a 18. században (1713-1785.) Adattár*. In: *Miscellanea Historica Varadiensia* 2. köt. Varadinum Script Kiadó, Nagyvárad, 2010.
- Emődi János: *Történeti adatok Nagyvárad múltjából* 2. köt. Literator, Nagyvárad, 1998.
- Emődi János: *Contribuții la cunoașterea istoriei construcției cetății renașcentiste din Oradea*. In: *Crisia*, XXIX, 1999.
- Fleisz János: *Nagyvárad története évszámokban*. Literator, Nagyvárad, 2000.

- Fleisz János: *Nagyvárad várostörténete*. Sapientia Varadiensis Alapítvány, Nagyvárad, 2011.
- Gáspár Gyula–Horváth Jenő (szerk.): *Királyok könyve*. Officina Nova, Budapest, 1994.
- Gerő László: *Magyar műemléki ABC*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- Gyalókey Jenő: *Nagyvárad vára*. Nagyvárad, 1899.
- Gyalókey Jenő: *Nagyvárad 1692-ben*. In: *Biharvármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet 1908/1909-iki Évkönyve*. Nagyvárad, 1909.
- Gyalókey Jenő: *A nagyvárad királyszobrok helyéről*. In: *Archeológiai Értesítő ú.f.*, XXXII, 1912. 3. sz.
- Gyalókey Jenő: *Nagyvárad ostroma 1660-ban*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. Budapest, 1913.
- Gyalókey Jenő: *A nagyvárad várban 1911-1912-ik évben folyt ásatások eredménye*. In: *Biharvárad* 1. köt. Nagyvárad, 1913.
- Gyalókey Jenő: *Nagyvárad középkori vára*. In: *Akadémiai Értesítő*. 43. Budapest, 1933.
- Gyalókey Jenő: *A várad vár*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. XLIII. Budapest, 1942.
- Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza* 1. köt. Budapest, 1987.
- Ionescu, Grigore: *Istoria arhitecturii în România*, vol. 2. București, 1965.
- Ionescu, Grigore: *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*. București, 1982.
- K. Nagy Sándor: *Bihar-ország* 2. köt. Nagyvárad, 1885.
- Kerny Terézia (szerk.): *Várad kőtöredékek*. MTA Művészettörténelmi Kutatócsoportjának kiadványa. Budapest, 1989.
- Koch, Wilfried: *Építészeti stílusok. Az európai építőművészet az ókortól napjainkig*. Officina Nova, Budapest, 1997.
- Kolba Judit–Sășianu, Alexandru: *Szent László és városa 1192-1992*. Officina Nova, Budapest, 1992.
- Kovács András–Țoca, Mircea: *Adalékok a várad fejedelmi palota építéstörténetéhez*. In: *Művelődéstörténelmi tanulmányok*. Bukarest, 1979.

- Kovács András: *A váradi fejedelmi palota. Művészettörténeti tanulmány.* Kolozsvár, 2003. /Kézirat/
- Kovács Klára: *Nagyvárad-vár.* Transilvania Trust Alapítvány, Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 2005. /Erdélyi műemlékek. 41./
- Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század).* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- Lakos Lajos: *Nagy-Várad múltja és jelenéből.* Nagyvárad, 1904.
- Málnási Ödön: *Gróf Csáky Imre bíbornok és kora 1672-1732.* Kalocsa, 1933.
- Marta, Doru: *La cité d'Oradea. L'habitat aux XIe-XIIIe siècles.* In: *900 years from Saint Ladislas death.* Pelikan Publishing House, Oradea, 1996.
- Marta, Doru: *Oradea în secolele XI-XVII. Monografie arheologică.* Cluj-Napoca, 2000.
- Marta, Doru: *Istoriografia cetății Oradea.* In: *Crisia XXX.* 2000.
- Marta, Doru: *Cetatea Oradiei. De la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea.* Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2013.
- Miskolczi Csulyak István: *Útinapló, feljegyzések.* In: *Boldog Várad.* Budapest, 1992.
- Papp Lajos: *Nagyvárad Városismertetés.* Budapest, 1943.
- Péter I. Zoltán: *Szent László alakja a nagyvárad-i köztéri szobrászatban.* In: *Bihari Napló Kalendárium,* Nagyvárad, 1997.
- Péter I. Zoltán: *Iszlám építészet Váradon.* In: *Történeti tanulmányok X.* Debrecen, 2002.
- Péter I. Zoltán: *Trei secole de arhitectură orădeană.* Oradea. Muzeul Țării Crișurilor, 2003.
- Péter I. Zoltán: *Nagyvárad római katolikus székesegyházai.* Partiumi füzetek, 30. PBMEB. Nagyvárad, 2004.
- Péter I. Zoltán: *Nagyvárad 900 éves múltja és épített öröksége.* Noran, Budapest, 2005.
- Péter I. Zoltán: *Nagyvárad műemlék épületei.* Partiumi füzetek, 49. PBMET. Nagyvárad, 2008
- Péter I. Zoltán: *Szenzációs hipotézis a királyszobrokról.* In: *Bihari Napló,* 2008. április 29.
- Pivárcsi István: *Szent László városa. Váradi legendárium.* Noran, Budapest, 2002. /Századok legendái/

- Pop, Alexandru: *Încercare de reconstituire a sistemului hidrografic defensiv al cetății și orașului Oradea în prima jumătate a secolului al XVII-lea*. In: *Aletheia*, I. 1993.
- Pop, Alexandru: *Varadinum a vizek határolta város és vár*. Partiumi füzetek, 12. PBMEB Nagyvárad, 1999.
- Rogierius mester siralmas éneke*. In: *A tatárjárás emlékezete*. Szerk.: Katona Tamás. Európa Kiadó, Budapest, 1987.
- Rómer Flóris: *Előzetes jelentés a nagyváradi várban 1883-ban folytatott ásatásról*. In: *Archeológiai Értesítő*. 1883.
- Rusu, Adrian Andrei: *Cercetări arheologice în cetatea Oradea. Sinteza preliminară a anilor 1991-1993*. In: *Crisia XXIII*. Oradea, 1993.
- Rusu, Adrian Andrei: *Les premières fortifications médiévales d'Oradea. Observation préliminaires á la suite des fouilles archéologique*. In: *900 years from Saint Ladislas death*. Pelikan Publishing House, Oradea, 1996.
- Rusu, Adrian Andrei: *Cetatea Oradea. Monografie arheologică*, vol. I. *Zona palatului episcopal*. Editura Muzeului Țării Crișurilor. Oradea, 2002.
- Scholtz Béla: *Nagy-Várad várának története*. Nagyvárad, 1907.
- Sebestyén Gheorghe: *Arhitectura Renașterii în Transilvania*. Ed. Academiei București, 1963.
- Sebestyén Gheorghe: *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*. București, 1987.
- Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája*. Magyar Helikon, Budapest, 1980.
- Szamosközy István: *Erdély története*. Budapest, 1981.
- Tripon, Aurel: *Monografia-almanah a Crișanei*. Oradea, 1936.
- Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în țările române. I. Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*. București, 1959.
- Wellner István: *Kalauz Európa vallási műemlékeinek megtekintéséhez*. Panoráma, Budapest, 1990.
- Zádor Anna: *Építészeti szakszótár*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984.
- Zsák J. Adolf: *Várad az 1598-iki ostrom idején*. In: *A Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet 1901/1902-iki Évkönyve*. Nagyvárad, 1902.

KÉPMELLÉKLET

A Bethlen-bástya az emléktáblával

A Királyfia-bástya

A Királyfia-bástya és a Veres-bástya közötti kötőgát

A Veres-bástya

A vár keleti kapuja,
háttérben a vártemplom tornyával

Az Aranyos-bástya

A vártemplom az Aranyos-bástya irányából

Az Aranyos-bástya ormán levő kőbe vésett évszámos táblát (...572) tartó oroszlánfej. A kőtábla feletti egykori Báthori-címer már hét évtizede is csak töredékében volt látható, mára teljesen eltűnt

A Csonka-bástya

A Csonka-bástya dél irányából

A vár nyugati kapuja

A nyugati kapu belülről nézve

A nyugati kapu és az egykori kazamatáknak egy része

A Bethlen-palota nyugati homlokzatának egy része

A katonai parancsnokság székháza 1775-től

Háttérben az egykori tiszti lakások egy része

A katonai pékség egy része a barokk korból, a Bethlen- és Királyfia-bástya közötti külső udvarban

Az 1775-1776-ban épített vártemplom a belső udvar felől

Bepillantás a belső udvarra a vártemplom alatti átjáróból

A Bethlen-palota nyugati szárnya az 1883-ban létesített kapuval

A Bethlen-palota fogadótermének elefánt stukkódíszje

... és falfestményei

Folyósó a belső vár emeletén

Töredékek a hajdani székesegyházból

TARTALOM

A ROMÁN KORI VÁR.....	5
A váradi prépostság és püspökség megalapítása.....	5
A vár kezdetei	10
A román kori székesegyház	14
Egyéb építmények a várban.....	20
A GÓTIKA KORÁBAN.....	22
A püspökvár védőműve	22
A csúcsíves székesegyház.....	23
A gótikus püspöki palota	30
Egyéb várbeli épületek	34
Királyszobrok a várban.....	36
Szent László lovas szobra.....	38
ÉPÍTKEZÉSEK A RENESZÁNSZ JEGYÉBEN	44
A vár védőműve a kor elején	44
Az ötszögű, ötbástyás külső vár.....	47
A püspöki palota	54
Az újkori belső vár.....	57
A TÖRÖK KORI VÁR	66
BAROKK KORI ÉPÍTKEZÉSEK A VÁRBAN	70
Az ostromkárók felszámolása.....	70
A külső vár korszerűsítési terve	71
A belső vár átépítése a 18. század derekától	73
A belső vár 19. század végi átépítése.....	75
FELHASZNÁLT IRODALOM.....	79
Az idézett művek rövidítésjegyzéke	79
Bibliográfia	81
KÉPMELLÉKLET	87

A Partiumi füzetek kiskönyv-sorozatában eddig megjelent munkák:

1. Borbély Gábor – Csernák Béla: *Bihar*
2. Kordics Imre: *Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben*
3. Péter I. Zoltán: *Félicsfürdő*
4. Dánielisz Endre: *Nagyszalonta - városismertető*
5. Benedek Zoltán: *Nagykároly - református templom*
6. Bessenyei István: *Sarmaság*
7. *Hol sírjaink domborulnak - partiumi temetők* (gyűjteményes kötet)
8. Major Miklós: *Szilágyság - tájak, műemlékek, emlékhelyek*
9. Dukrét Géza – Péter I. Zoltán: *Püspöksfürdő*
10. Dánielisz Endre: „Csonkatorony nyúlik a felhőbe...”
11. Bunyitay Vince – Fodor József: *Székesegyházi Bazilika - Nagyvárad*
12. Alexandru Pop: *Varadinum - a vizek határolta város és vár*
13. *A szabadságharc zászlaja alatt* (gyűjteményes kötet)
14. Jancsó Árpád: *Rajtuk taposunk - A Bánság útjai a 19. században*
15. Kupán Árpád: *Mezőtelegd iskolatörténete*
16. Csilik József: *István király Szent Jobbja és Szentjobb község története*
17. Emődi János: *Erdélyi barlangfeliratok a 16-20. századból*
18. Szabó István: *Ottomány* (kismonográfia)
19. Csorba Mihály: *Érsemjén* (kismonográfia)
20. *Turulmadaras emlékműveink* (gyűjteményes kötet). Összeállította Dukrét Géza
21. Dr. Mózes Károly: *A nagyváradi egészségügyi oktatás történetéből*
22. *Rév, Erdély sziklakapuja*
23. *A műemlékvédelem fölöttébb szükséges voltáról.* Évkönyv. Összeállította Dukrét Géza
24. Nánási Zoltán: *Dr. Andrassy Ernő az Érmellék utolsó polihisztora*
25. *Nagyvárad tudós püspökei*
26. György Irén: *Szalacs* (kismonográfia)
27. Antal Béla: *Biharpüspöki*
28. Balláné Bakó Erzsébet – Török Ferenc: *Albis* (kismonográfia)
29. Pásztai Ottó: „Aki fényt hagyott maga után...”
30. Péter I. Zoltán: *Nagyvárad római katolikus székesegyházai*
31. Kiss Kálmán: *Egri község* (kismonográfia)
32. Dr. Mózes Teréz: *A révi fazekasság monográfiája*
33. Emődi János – Varga Árpád: *Telegdi sírkövek, emléktáblák*

34. Jósa Piroska: *Ezüstös gépmadarak szárnyán érkezett a halál*
35. Dukrét Géza: *Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében*
36. Anzik Albert: *Livada - Sárközújlak*
37. Bozsóky Krestyán Ilona: *A temesvári iparoktatás kezdeteiről*
38. Dukrét Géza: *Hegyköz* (történeti monográfia)
39. Kormányos László: *Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején*
40. Dukrét Géza: *A bihari turizmus története*
41. Velcsov Margit: *Bartók Béla és Nagyszentmiklós*
42. Szilágyi József: *Tóti község monográfiája*
43. Kovács Rozália: *Érmihályfalvi temetők*
44. Dukrét Géza - Péter I. Zoltán: *Nagyvárad városismertető*
45. Kupán Árpád - Dukrét Géza: *1956 emlékezete Biharban*
46. *Bartók Nagyváradon a helyi sajtó tükrében.* Összeállította Thurzó Sándor
47. Kupán Árpád: *A mozi évszázada Nagyváradon*
48. Gavallér Lajos: *Micske a helynevek tükrében*
49. Péter I. Zoltán: *Nagyvárad műemlék épületei*
50. *Nagyvárad ipartörténete*
51. Jósa Piroska: *Bihari sorsok, a változó időben*
52. Ujj János: *Arad építészeti emlékei*
53. Pávai Gyula: *Mesélő aradi házak*
54. Dukrét Géza: *Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében*
55. *Épített örökségünk, a helytörténeti kutatás tükrében.* Összeállította: Dukrét Géza
56. Orosz Otília Valéria: *Műemlék orgonák az Érmelléki Református Egyházme-
gyében*
57. Borbély Gábor: *Szőlő és bor az Érmelléken*
58. *A Bölcsőtől a Síríg - 250 éve született Kazinczy Ferenc*
59. Kiss Kálmán: *Túrterebees egyház- és iskolatörténete*
60. Szentjóbby Szabó Andor: *Ottomány szülőltje, Kufstein halottja*
61. S. Németh Katalin: *Vigyázó kövek*
62. Kupán Árpád: *Párhuzamos életrajzok*
63. Papp Attila: *Az én Margittám. Érzelmes városmonográfia*
64. Ványai Mária: *Hidak a viharlámpa fényében*
65. Szilágyi István: *Csillagváros visszavárta katona fiát*
66. Péter I. Zoltán: *Szecessziós építészet Nagyváradon*
67. Péter I. Zoltán: *Nagyvárad városháza*
68. *Római katolikus intézetek Nagyváradon*
69. Borzási Gyula, Dani Zoltán, Nagy Miklós: *Szalárd és vidéke, tegnap és ma*

70. Kupán Árpád: *Nagyvárad nagy változásainak vezéregyéniségei*
71. Dr. Szatmáry Ferenc: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület székházperének kilencéves története*
72. Makai Zoltán: *Szemelvények Bihar megye és térsége ipartörténetéből*
73. Sütő Éva: *Érmellék, szerelmem. Honismereti riportok*
74. Kovács Rozália: *Utak a múltba. Helytörténeti és néprajzi tanulmányok Érmihályfalváról*
75. *Megmaradásunkért. A Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság két évtizede*
76. Emődi János, Wilhelm Sándor, Sándor Mária: *A margittai fazekasság*
77. Kiss Kálmán: *Túrterebes földrajzi neveinek története*

